

TIGHT BINDING BOOK

**TEXT PROBLEM
WITHIN THE
BOOK ONLY
TEXT FLY WITHIN
THE BOOK ONLY**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_196282

UNIVERSAL
LIBRARY

लोकाशिक्षण-लघुग्रंथमाला: पुस्तक २

हिंदुस्थानचा आर्थिक इतिहास

अर्वाचीन विभाग : इ. स. १८५०-१९३०

लेखक

धनंजय रामचंद्र गाडगीळ, एम्. ए., एम्. लिट्. (केंब्रिज्)

‘ इंडस्ट्रियल् एव्होल्यूशन् ऑफ् इंडिया ’ ह्या ग्रंथाचे कर्ते

संचालक, ‘ गोखले राजकारण-अर्थसमस्या-संशोधन-मंदिर’

भारत-सेवक-समाज, पुणे

पुणे

प्रके १८५४]

किंमत १२ आणे

[इ. स. १९३२]

संपादक व प्रकाशक: गणेश गंगाधर जोषी
'लोकशिक्षण-लघुग्रंथमाला'
सदाशिव पेठ, पुणे

“ अणुभ्यश्च महद्भ्यश्च शास्त्रेभ्यः कुशलो नरः ।
सर्वतः सारमादद्यात् पुष्पेभ्य इव षट्पदः ॥ ”

मुद्रक: गणेश काशिनाथ गोखले
सेक्रेटरी, श्रीगणेश प्रिंटिंग वर्क्स
४९५-४९६ शनवार पेठ, पुणे

कै० तीर्थरूपांच्या चरणां
प्रेमादरपूर्वक समर्पण

अनुक्रमणिका

प्रकरण १	उपोद्घात	१
„	२ वाहतुकीच्या साधनांची वाढ व तिचे परिणाम	११
„	३ जुन्या उद्योगधंद्यांचा व्हास व नवीनांचा उगम	२२
„	४ शेती व शेतकरी	४५
„	५ विसाव्या शतकांतील औद्योगिक प्रगति	७०
„	६ चलनपद्धति, बँका व पतपेढ्या	९९
„	७ उपसंहार	१०८

संदर्भ-ग्रंथ

—:०:—

प्रस्तुत विषयावर मराठी भाषेत एकहि ग्रंथ झालेला आमच्या पाहण्यांत नाही. अभ्यासकांस इंग्रजींतील खालील ग्रंथ उपयोगी पडतील:—

R. C. Dutt—*India in the Victorian Age*

D. R. Gadgil—*Industrial Evolution of India*

V. Anstey—*Economic Development of India*

G. Findlay Shirras—*Indian Finance and Banking*

याशिवाय निरनिराळीं सरकारी कमिशनं व कमिथ्या-उदाहरणार्थ दुष्काळ कमिशनं, चलनपद्धतिविषयक कमिशनं व कमिथ्या, औद्योगिक, जकात, शेतकी व मजूर कमिशनं, बँकिंग कमिथ्या-यांचे रिपोर्टहि पाहावे.

हिंदुस्थानचा आर्थिक इतिहास

अर्वाचीन विभाग-इ. स. १८५० ते १९३०

प्रकरण पहिले

उपोद्घात

गेल्या दीडशें वर्षांत सर्व जगभर आर्थिक व्यवहारांत व व्यवस्थेंत फार मोठी क्रांति घडून आली आहे ही गोष्ट सर्वश्रुत आहे. या क्रांतीस स्थूल मानानें इ. स. १७५०चे सुमारास इंग्लंडमध्ये प्रारंभ झाला असें समजण्यांत येतें. हिचे परिणाम इतर देशांत लगेच दिसून आले नसले, तरी नेपोलियनचा पराभव होऊन युरोपांत शांतता प्रस्थापित झाल्यावर या अर्वाचीन यांत्रिक युगास इतर युरोपीय देशांतहि प्रारंभ झाला; आणि यांत्रिक उत्पादन व कारखान्याची पद्धति (Factory System) यांचा शिरकाव जिकडेतिक्डे होऊं लागला. कांहीं देशांत हळूहळू तर कांहीं देशांत फार झपाट्यानें, कांहीं देशांत प्रत्यक्ष नवीन उद्योगधंदे प्रस्थापित होऊन व जुन्या धंद्यांचें परिवर्तन होऊन, तर कांहीं देशांत इतर ठिकाणच्या यांत्रिक उत्पादनामुळें जुने धंदे डबघाईस येऊन, या नवीन युगाचे परिणाम जगभर दृष्टोत्पत्तीस येऊं लागले. यांत्रिक शोधांमुळें घडून आलेला फरक जरी विशेषतः औद्योगिक उत्पादनांत दिसून आला, तरी त्यामुळें व्यापार व शेती यांचें स्वरूपहि पार पालटलें. अशा या विश्वव्यापी व नानास्वरूपी क्रांतीचा हिंदुस्थानावरहि परिणाम घडून आला हें सांगावयास नको. अर्थात् इतर देशांप्रमाणेंच हिंदुस्थानांतमुद्धा आर्थिक उत्पादन, आर्थिक व्यवहार व आर्थिक संघटना यांचें स्वरूप गेल्या शंभर वर्षांत फार बदललें आहे. याच परिवर्तनाचा इतिहास थोडक्यांत सांगण्याचें येथें योजिलें आहे.

ऐतिहासिक कालाचे आपण आपल्या सोयीकरिता जरी निरनिराळे विभाग कल्पितो, तरी मानवेतिहासांत मागच्याशी पुढचा संबंध इतका निकट असतो व एकंदर कारणपरंपरा इतकी अखंड असते की, अमुक काळी एक युग संपलें व दुसरें सुरू झालें असें म्हणण्याचा प्रयत्न करणें खरोखर हास्यास्पद होईल. म्हणून हिंदुस्थानच्या अर्वाचीन इतिहासास प्लासीच्या समरांगणावर सुरुवात झाली, की १८१८ सालीं मराठ्यांचा पुरा पाडाव करून इंग्रज हिंदुस्थानचे खरे अधिराज बनले तेव्हां झाली, की अगदीं अलीकडे कंपनी सरकारचें आयुष्य संपल्यावर झाली, असले वाद सारखे चालू राहणारच. तथापि या वादांत येथें शिरण्याचें कारण नाही. आपल्या दृष्टीनें महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे सर्व हिंदुस्थानभर आर्थिक उत्पादनाच्या व व्यवहागच्या नवीन कल्पना व पद्धति यांस सुरुवात केव्हा झाली हें निश्चित करणें हा होय. परंतु त्यांतहि हिंदुस्थान देश एवढा अफाट आहे व या देशांतील निरनिराळ्या भागांतील स्थित्यंतरे इतक्या भिन्न वेळेस घडून आली आहेत की, कांहीं भागांच्या दृष्टीनें एक मर्यादा बरी वाटली, तर इतर भागांच्या दृष्टीनें ती सोयीची वाटणार नाही. तेव्हां साधारणपणें आपणांस एवढेंच म्हणतां येईल की, आगगाड्यांच्या कालापूर्वी म्हणजे इ. स. १८५० च्या पूर्वी आर्थिक घटनेंत विशेष फरक घडून आला नव्हता आणि यानंतरच नवीन आर्थिक स्थित्यंतर सर्व देशभर झपाट्यानें सुरू झालें. तेव्हां एकोणिसाव्या शतकाचा उत्तरार्धच विशेषतः येथें विचारांत घेतला जाईल.

तथापि या अर्वाचीन कालांत काय काय घडामोडी झाल्या व त्या कसकशा घडून आल्या हें समजून घेण्यास तत्पूर्वी एकंदर हिंदुस्थानची आर्थिक घटना व आर्थिक व्यवहार यांचें स्वरूप कसें होतें याचें थोडक्यांत दिग्दर्शन करणें आवश्यक आहे. गेल्या दीडशें वर्षांत घडून आलेल्या जागतिक क्रांतीचे दोन विशेष आहेत. एक औद्योगिक उत्पादनाच्या पद्धतींत पडलेला फरक; व दुसरा विशेष म्हणजे त्यामुळे

आर्थिक व्यवहाराचें सारखें वाढत असलेलें क्षेत्र. यावरून प्रस्तुत क्रांतीस औद्योगिक व व्यापारी क्रांति असें दुहेरी नांव कधीं कधीं देण्यांत येतें; परंतु या दोन्ही फरकांचा एकमेकांशीं इतका निकट संबंध आहे कीं, व्यापारी क्रांति घडून आल्याखेरीज औद्योगिक क्रांतीस वाव नाही असेंच म्हणणें अधिक योग्य होईल.

जुन्या हिंदी आर्थिक घटनेंत व आजकालच्या घटनेंत खरा फरक म्हटला म्हणजे या आर्थिक व्यवहाराच्या क्षेत्रासंबंधीच होय. जुन्या काळीं हें क्षेत्र फार आकुंचित होतें; हल्लीं तें फार विस्तृत झालें आहे. आपल्या समाजाचा पाया पूर्वीपासून आपल्या खेडेंगांवांवर उभारलेला आहे व आजहि खेड्यांचें महत्त्व कायम आहे. मात्र अलीकडे यांचें स्वरूप फार बदललें आहे. हीं खेडीं शंभर वर्षांपूर्वी जवळजवळ सर्वस्वी स्वयंपूर्ण व स्वावलंबी होती. यांची घटनाच अशा प्रकारची होती कीं, देशावरून केवढाहि मोठ्या वावटळी गेल्या तरी त्यांचा ग्रामजीवनास फारसा धक्का लागूं नये. ग्रामाधिकार्यांसच अनेक प्रकारचे मुक्ती अधिकार असत आणि गांवांतल्या गांवातच तेथील भांडणेंतंटे तोडण्याची व्यवस्था केलेली होती. गांवांत जें पिकें तेंच तेथील लोक खातपीत असत; आणि मीठ व लोखंड यांसारखे कांहीं जिनस सोडल्यास पंचक्रोशींतल्या पंचक्रोशींतच एकंदर लोकांच्या सर्व गरजा भागत असत. या गांवगाड्यांचें अगदीं पूर्ण स्वरूप पाहावयाचें तर तें दक्षिणेंतील अलुत्या-बलुत्यांच्या व्यवस्थेंत दिसून येतें. अलुते-बलुते हिंदुस्थानच्या सर्वच भागांत आढळत असें नाहीं. आसाम व बंगाल या प्रांतांत त्यांचा पूर्ण अभाव दिसून येतो, तर इतर प्रांतांतून त्यांची संख्या व हक्क यांच्यासंबंधी बरेच फरक आढळून येतात. परंतु ग्रामाधिकारी व ग्रामजीवनास आवश्यक असलेला कारागीरवर्ग यांस जमिनीचा अथवा पिकाचा भाग देऊन त्यांस ग्रामसंस्थेत निगडित करण्याचा प्रकार मात्र सर्रास जिकडेतिकडे आढळून येतोच येतो. हें हिंदी ग्रामसंस्थेचें स्वरूप मूळ कोणत्या कारणानें बनलें गेलें हें निश्चित सांगतां येत नाहीं. वाहतुकीच्या

मार्गांची अल्पता व एकंदर अंतर्गत व्यापारांतील अडचणी यामुळे खेडें-गांवांस विशेष स्वावलंबी बनविण्याकडे प्रवृत्ति झाली असावी. अलुत्या बलु-त्याच्या पद्धतीमुळे प्रत्येक खेडेंगांवांतील आर्थिक जीवनाचा व घटनेचा एक सांचाच ठरून गेल्यामारखा होता. शेतकरी व इतर वर्ग यांचे परस्पर संबंध व यांच्या संख्येचे परस्पर प्रमाण ही प्रत्येक भागांतील खेड्यांपाड्यांकरिता बांधली गेली होती. तेव्हां प्रांताप्रांतांतील अथवा खेड्याखेड्यांतील व्यापार यांचे प्रमाण अगदी अल्प राहणे सहजिक होते. कोठे शेतीवरच विशेष भर, तर काही प्रदेशांत उदीमधंद्यांचेच केंद्रीकरण झालेले, असा प्रकार हिंदुस्थानांत आढळून येत नसे.

आपले आर्थिक व्यवहाराचे एकंदर क्षेत्र फार आकुंचित असण्याचे एक कारण आपल्या ग्रामजीनवाची रेखीव व्यवस्था हे झाले; आणि दुसरे कारण म्हणजे वाहतुकीच्या साधनांचा अभाव हे होय. साधारणपणे खुष्कीच्या मार्गांपेक्षा जलमार्ग हे व्यापारास जास्त सोडस्कर, सुलभ व स्वस्त असेच आढळून येतात. विशेषतः आगगाड्यांचा प्रसार होण्यापूर्वी या दोन प्रकार-च्या मार्गांतील अडचणी व खर्च यांमधील तफावत फारच मोठी होती; आणि हिंदुस्थानच्या तर बऱ्याच भागांत जलमार्गांचा विशेषच अभाव आपणांस दिसून येतो. देशाच्या विस्ताराच्या मानाने समुद्रकिनाऱ्याची लांबी कमी असून समुद्रकिनाऱ्याच्या बऱ्याच भागावर जलमार्ग धोक्याचा असे. गंगा, ब्रह्मपुत्रा व सिंधु सोडल्या तर ज्यांच्यायोगे दूरपावेतो व्यापार करिता येईल अशा नद्याहि नाहीत. इंग्लंड व जपान यांच्यासारख्या बेटांचा समुद्र-किनारा अथवा रशिया व चीन या देशांतील मोठमोठ्या नद्यांचे व्यापारी महत्त्व ध्यानांत घेतले, म्हणजे वाहतुकीच्या मार्गांत हिंदुस्थानांत केवढ्या मोठ्या अडचणी होत्या हे सहज दिसून येईल. तसेंच पुष्कळ मनुष्यबळ खर्चून जरी पिकांकरिता पाटबंधारे व कालवे जुन्या व नव्या हिंदी राज्य-कर्त्यांनी बांधले, तरी ते वाहतुकीच्या कार्यास उपयोगी पडण्यासारखे बांधता येणे सहसा शक्य नसे.

याचा परिणाम एकंदर अंतर्गत व्यापारावर होणे स्वाभाविक आहे. हा अंतर्गत व्यापार फार संकुचित होता. देशांतील एका प्रांतांतून दुसऱ्या प्रांतांत माल जाणे फारसे सोपे नव्हते. मालाच्या वाहतुकीचे मुख्य साधन म्हणजे बैलांचे अथवा उंट्यांचे तांडे हेच असत. पक्क्या सडका कोठेच झालेल्या नसल्यामुळे पावसाच्या दिवसांत रहदारी जवळजवळ अजीवात बंद करावी लागत असे. कलकत्याहून उमरावतीस माल यावयाचा म्हणजे तो मिर्झापूरपर्यंत बोटीने येई व बैलांच्या तांड्यांमार्फत उमरावतीकडे जाई. १९ व्या शतकाच्या प्रारंभी यासंबंधी स्थिति काय होती हे बुकॅनन्, मनरो इत्यादि ग्रंथकारांनी जी सविस्तर वर्णने लिहून ठेविली आहेत त्यांवरून लक्षांत येण्यासारखे आहे. विशेषतः अठराव्या शतकांत हिंदुस्थानभर माजलेल्या बेबंदशाहीच्या काळांत व्यापारास अडथळे उत्पन्न होऊन त्याची एकंदर घडी विसकटणे साहजिकच होते. यामुळे कांहीं किराणा माल, कापड, अफू, नीळ वगैरे गोष्टी सोडून दिल्यास व्यापार असा कांहीं नव्हताच असे म्हटले तरी चालेल. विशेष लक्षांत घेण्यासारखी गोष्ट ही की, त्यामुळे एका प्रांतांतील किंमती व बाजारभाव यांचा शेजारच्या इतर प्रांतांतील किंमती व बाजारभाव यांच्याशी कांहींएक संबंध नव्हता. हिंदुस्थानभर धारणीचे मान आज जवळजवळ सारखेच आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. परंतु याच्या उलट शंभर वर्षांपूर्वी अशी स्थिति होती की, खानदेशांत जरी सुवत्ता असली तरी पुणे जिल्ह्यांत धारण दुष्काळी झालेली असावी; म्हणजे दुष्काळ हा लहानसहान क्षेत्रापुरतासुद्धा पडणे शक्य होते; कारण धान्य वाहून नेणे दुरापास्त व अत्यंत खर्चाचे असे.

हे खेडेगांवांमदल झाले. हिंदुस्थानांतील जुन्या काळांतील शहरे, त्यांचे स्वरूप व महत्त्व हा प्रश्न किंचित् वादग्रस्त आहे. या वादाचा थोडासा उहापोह पुढे करूं. येथे एवढेच नमूद करणे जरूर आहे की, हीं शहरे उद्योगधंद्यांच्या पायावर वसलेलीं अशा सहसा नसत. शहरांचे निरनिराळे प्रकार कल्पिले तर कांहीं धार्मिक महत्त्व त्यांस मिळाले म्हणून, तर कांहीं

व्यापारी मत्त्व लाभलें म्हणून नांवारूपाला आलेलीं. परंतु मिर्झापूर अथवा सुरत यांसारखीं केवळ व्यापारामुळें प्रसिद्धीस आलेलीं शहरें फार विरळां. बहुतेक जुनीं शहरें म्हणजे लष्करी छावणीवजा होतीं. राजसत्तेचें अधिष्ठान आहे, दरबारी मंडळीचा आश्रय आहे म्हणून ज्यांस स्थानमाहात्म्य प्राप्त झालें अशाच प्रकारचीं हिंदी शहरें बहुधा असत. या विधानाची सत्यता सिद्ध करणारा मुख्य पुगवा म्हणजे राजसत्तेचा न्हास वा स्थलांतर झाल्यावर या शहरांची स्थिति कशी होत असे हेंच होय. पैठण, विजापूर, गोवळकोंडा, अहमदनगर अशा महाराष्ट्रांतील जुन्या प्रमुख शहरांचा इतिहास पाहिला तर हेंच दिसून येईल. धामधुमीच्या काळांत तर शहरें झटकन मोडकळीस येत.

शहरांची स्थिति व व्यापार ह्या एकंदर बाबींवर नाना फडणविसांच्या वकिलानें त्यांस दिल्लीहून इ. स. १७८७ सालीं लिहिलेल्या एका पत्रांतील खालील उतान्यावरून* बराच प्रकाश पडेल:—

“ पत्रीं आज्ञा कीं, ... पूर्वीं मिनेगार दागिने करावयाचे, नक्षे कमलाचे वगैरे पाठविले, ते कोठें आहेत हें लिहून पाठवावें. यंदा मेवा, नासपातीं व द्राक्षें वगैरें चांगला पाठवून द्यावा म्हणून पत्रीं आज्ञा... दिल्लीं इकडील सविस्तर आमचे यजमानास ही विनंती लिहिली आहे, त्याजवरून ध्यानारूढ होईल. विलायती मेवा यंदा उशीरा आला, व कांहीं पांचसात उंट मार्गोत लुटले गेले, व गरमीचे दिवस समीप आले. एन्च्या महिन्याचे मुदतीनें मेवा न पोहचेल, व मार्गोतच सडून जाईल, म्हणून विलायतचे मेवे फरेशाही सांगितले, त्याजवरून नासपातीं व द्राक्षें न पाठविली... व मिनेगार दागिने करावयाचे नक्षे कमलाचे वगैरे पाठविले ते कोठें आहेत म्हणून पत्रीं आज्ञा. त्यास ते नक्षे आम्हांस ठाऊक नाहींत, ... व कारागीर मिनेगार वगैरे हरयेक माणूस पेशजीं दिल्लीस होते, ते तीन वर्षे काळ पडला, याज करितां कांहीं उपासानें माणसें मेलीं, कांहीं लखनऊकडे उठोन गेलीं. दिल्ली आतां आपण पाहिली होती, तशी राहिली नाहीं. नजाफत व कारागिरी

व चांगली वस्त, पूर्वी आपण पाहिली आहे, त्याप्रमाणें आतां कांहीं दृष्टीस पडत नाहीं. उगेंच दिल्लीचें नांव मात्र राहिलें आहे. इ०”

या शहरांतील एकंदर उद्योगधंद्यांची तऱ्हा पाहिली असतांमुद्धा असें दिसून येईल की, त्यांची उभारणी केवळ नागर लोकवस्तीचे मागणीवरच अवलंबून होती. निरनिराळ्या प्रकारच्या कळाकुसरीच्या धंद्यांत हिंदी कारागिरांनीं अत्यंत प्रावीण्य मिळविलें होतें ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे. परंतु हे धंदे म्हणजे राजेरजवाडे, सरदार दरकदार यांच्याच आश्रयानें मुख्यत्वे वाढणारे असत, ही गोष्ट विसरतां कामा नये. जरतार, कलाबतू, मलमल, शाली, मिन्या वें अथवा जडावाचें काम, चंदनी लाकडाचें अथवा हस्तिदंती नक्षीकाम ह्या व अशा अनेक भिजा तयार करणाऱ्या कारागिरांची उज्जीविका राजाश्रयावर अवलंबून असे हें उघड आहे. सामान्य जनतेस लागणाऱ्या सर्व वस्तूंची पैदास खेड्यांतल्याखेड्यांतच होत असे. नाहीं म्हणावयास कांहीं कापडाच्या पेठा विशेष महत्त्वास चढलेल्या दिसतात. परंतु कापडाच्या या मोठ्या पेठांची मागणीमुद्धा बरीचशी नागर व दरबारीच असे. उदाहरणार्थ नागपूरचा रेशिमकांठी माल पुण्यास दुसऱ्या बाजीरावाच्या अमदानींत अतोनात खपत असे. परंतु तेच पेशवाई बुडाल्याबरोबर पुण्याहून मागणी फार कमी झाली; व ही सर्व मागणी दरबारावर किती अवलंबून असे हें जेकिन्सनें विथूरला म्हणजे बाजीरावाकडे नागपुरी माल १८२८ त किती जात असे याविषयी दिलेल्या आंकड्यांवरून स्पष्ट दिसून येतें. साधारणपणें जाडेंभरडें कापड हा एकच जरा विशेष महत्त्वाचा व्यापारी माल होता. प्रत्येक खेडेंगांवांत कोष्टी असेच असें नाहीं. कोष्ट्यांचा समावेश अलुत्याबलुत्यांत होत नसे. तेव्हां निरनिराळ्या भागांतून कोष्ट्यांच्या निरनिराळ्या महत्त्वाच्या पेठा ठरलेल्या असत. या पेठांतील माल जत्रा, उरूस वगैरे निमित्तानें त्या त्या भागांतून विकला जात असे. तथापि जाड्याभरड्या कापडविक्रीचें क्षेत्रहि फार विस्तृत नव्हतें. कारण जवळजवळ प्रत्येक जिह्यांत मोठमोठ्या पेठा असत व जाडेंभरडें कापड फारसें दूरवर पोचत

नसे. आर्थिक व्यवहाराच्या संकुचित क्षेत्रामुळे खाणेंपिणें, पोशाख व राहणी या बाबतींत स्थानिक फरक किती तरी आढळून येत. मुख्य धान्य, खाण्याचें तेल, अथवा लुगड्यांचा वाण या सर्व गोष्टी स्थानिक पैदाशीवर अवलंबून असत. मापें व वजनं गांवोगांवीं निराळीं ठरणें हेहि याचेंच द्योतक होय.

ब्रिटिश अमलास सुरुवात झाल्याबरोबर जुनी सामाजिक व राजकीय व्यवस्था मोडकळीस येण्यास प्रारंभ झाला. आर्थिक बाबतींतहि दोन तीन प्रकारचे परिणाम चटकन् दिसून येऊं लागले. ग्रामसंस्था विस्कळित होऊं लागणें हा नवीन प्रस्थापित झालेल्या राजसत्तेचाच परिणाम होता. आजपर्यंत चालत आलेल्या हिंदी राजांची पद्धति निराळी व इंग्रजांची निराळी. ग्रामाधिकारी व ग्रामसंस्था यांच्यामार्फतच बराच कारभार करवून घेण्याकडे जुन्या राज्यकर्त्यांचा कल असे. इंग्रज राज्यकर्त्यांस असें करणें शक्य नव्हतें. सर्व सत्ता केंद्रीभूत होऊन थोड्या इंग्रज अमलदारांच्या हुकमतींत निरनिराळ्या प्रांतांतील कारभार एकजात व एकतंत्री पद्धतीनें चालणें हें इंग्रजी साम्राज्याचें खरें स्वरूप. तेव्हां या नवीन राजवटींत स्थानिक स्वराज्यसंस्थांचा पूर्णपणें न्हास होणें हें अत्यंत साहजिकपणें घडून आलें; स्थानिक संस्थांच्या न्हासाबरोबरच इंग्रजी पद्धतीच्या न्यायमंदिरांची प्रस्थापना झाली व कायदेकानू निश्चित केले गेले. “ दाम-दुप्पट ” सारखे नियम अथवा गांवांतल्यागांवांत तंटे तोडण्याची सोय या गोष्टी नाहीशा झाल्या. जुन्या राजवटींत उत्कर्षास आलेले व्यवसाय व घराणीं रसातळास गेलीं आणि नवीन व्यवसायांचीं व नवीन कल्पनांचीं माणसें पुढें सरसावलीं. पेशवाईत कर्ज वसूल करण्यास न्यायमंदिराकडे धाव घेत येत नसे. आतां इंग्रजी कायद्यामुळे या गोष्टी शक्य झाल्या आणि त्यामुळे ऋणको व धनको यांचेमधील संबंध नवीन प्रकारचे बनले गेले. देशांतील लढाया बहुताः बंद झाल्या; चोराचिलटांचा उपद्रव कमी झाला; व त्यामुळे लोकसंख्या वाढीस लागली. या एकंदर राज्यपद्धतीतील फरकाप्रमाणेंच

अत्यंत महत्त्वाची बाब म्हणजे सरकारचें जमीनमहसुलासंबंधीचें धोरण ही होय. अव्वल इंग्रजींतील ब्रिटिश अमलदार येथील मुल्की कारभारांत साहजिकपणें अनभिज्ञ होते; व इतर गोष्टींप्रमाणेंच मुल्की कारभारांतहि इंग्रजी परिस्थितीवरून बांधलेल्या कल्पनावरूनच प्रथम प्रथम त्यांनी आपली मुल्की पद्धति बसविली. पुढें जसजसे निरनिराळे बरेवाईट अनुभव आले, निरनिराळ्या अधिकाऱ्यांचे विचार जसजसे बनत गेले, त्याप्रमाणें निरनिराळ्या भागांतील मुल्की व्यवहारास वळण लागलें. बंगाल्यांतील जमीनदारी, पंजाबमधील व संयुक्त प्रांतांतील ग्रामसंस्थेमार्फत जमीनदारी, मद्रास इलाखा व मुंबई इलाखा येथील रयतवारी, मध्यप्रांतांतील मालगुजारी, अशा प्रकारचे भिन्न भिन्न प्रकार बनले. हे प्रकार बनत असतांना एकंदर समाजव्यवस्थेंत मोठमोठे फरक घडून आले. कांहीं वर्गांचा अतिशय फायदा झाला, तर इतरांचा फार तोटा झाला. याशिवाय दुसरी बाब म्हणजे जमीनमहसूल आकारण्यासंबंधीचें धोरण ही होय. जुन्या वसुलाचे आंकडे हे कितपत खरे अथवा खोटे, कितपत ऐन-वसुलीचे अथवा कितपत कमालमर्यादेचे याची इंग्रज अमलदारांस नीटशी कल्पना नव्हती; व एकंदर बऱ्याच लढाया लढाव्या लागल्यामुळें कंपनीस पैशाची नड सारखी भासत असे. यामुळें प्रथम जो जमीनमहसूल आकारण्यांत आला तो बहुतेक सर्व प्रांतांत बेसुमार होता. हा बेसुमार जमीनमहसूल सक्तीने वसूल करण्यांत किती जुलूम होत आहे व त्यामुळें शेतकऱ्यांची किती हलाखीची स्थिति होत आहे हेंहि या ब्रिटिश अमलदारांस कळून येत नव्हतें. याच सुमारास, म्हणजे एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत सर्वच मालाच्या किमती थोडथोड्या कमी होत होत्या, म्हणजे जमीनमहसुलाचा बोजा (जमीनमहसूल पैशांत आकारला असल्यामुळें) सारखा वाढतच होता. एकंदरीत ब्रिटिश राजसत्ता प्रस्थापित झाल्यानंतरचा कांहीं काळ प्रत्येक प्रांतांत धामधुमीचा, हलाखीचा व सामाजिक उलथापालथीचा असाच गेला. यानंतर विस्कळित झालेली घडी पुनः कांहींशी

बसली. जमीनमहसुलाचें मान थोडेंसें कमी करण्यांत आलें; किंमती चढूं लागल्या; आणि आर्थिक स्थिति सुधारूं लागली. परंतु त्याबरोबरच उद्योगधंद्यांत मोठमोठे फरक पडूं लागलेच होते. जुने दरबार मोडल्यामुळें कलेला उत्तेजन नाहींसें झालें; व कारागीरवर्ग अन्नान्नदशेस पोहोंचूं लागला. त्यांतच यंत्रशक्तीनें तयार केलेला नवा माल हिंदुस्थानांत जास्त जास्त येऊं लागल्यामुळें आपले धंदे आणखीच बुडणार अशी स्पष्ट चिह्नें दिसूं लागलीं. अंतर्गत व्यापारांतील बरेचसे जुने अडथळे नाहींसे झाले होते. हळूहळू कपनीसरकारनें रस्ते बांधण्याचें कामहि हातीं घेतलें. पुढें काय होणार याची बरीच कल्पना येऊं लागली. परंतु आगगाडीच्या युगास आरंभ होण्यापूर्वी आमच्या आर्थिक जीवनांत अगदीं मूलभूत असा फरक घडून आला नाहीं. जुन्या राजवटींत व नवीन अमदानींत फार मोठा फरक होता. हा फरक पडल्यामुळें वर दर्शविल्याप्रमाणें एक सामाजिक क्रांतीच घडून आली असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. परंतु आर्थिक बाबींत जो फरक घडून आला तो अजून फार महत्वाचा नव्हता. खेड्यांचें स्वयंपूर्ण स्वरूप व अंतर्गत व्यापाराचें संकुचित क्षेत्र हीं दोन्ही अद्यापि बहुतेक प्रांतांत कायम होती; व हीं कायम असेपावेतो यांत्रिक युगाचा धक्का आमच्या देशास बसला होता असें म्हणतां येत नाहीं.

प्रकरण दुसरें

वाहतुकीच्या साधनांची वाढ व तिचे परिणाम

गेल्या प्रकरणांत दर्शविल्याप्रमाणें हिंदुस्थानभर इंग्लंडमधील औद्योगिक क्रांतीचा परिणाम केव्हां होऊं लागला हें अगदीं नक्की सांगणें कठीण आहे. परंतु परराष्ट्रीय व्यापारांत जे कांहीं ठळक ठळक फरक इ. स. १७५० च्या पुढें झाले, त्यांवरून हा परिणाम कसा होत गेला व त्याचें क्षेत्र कसें वाढूं लागलें हें कळून येण्यासारखें आहे. युरोपीय राष्ट्रांचा हिंदुस्थानाशीं जो प्रत्यक्ष व्यापारी संबंध आला तो प्रथम मसाल्याच्या पदार्थांच्या व्यापारामुळें होय. मसाल्यास लागणाऱ्या मिरी वगैरे जिनसांचा व्यापार फार किफायतशीर असल्यामुळें तो आपल्या ताब्यांत असावा असें प्रत्येक युरोपीय राष्ट्रास वाटत होतें; आणि म्हणून तुर्कीनीं भूमध्यसमुद्राच्या पूर्वेकडील सर्व प्रदेशांचा ताबा घेतल्यावर आशियांत पोंचण्याचा जलमार्ग शोधण्याची खटपट तिकडे सुरू झाली. पुढें जलमार्गानें जावा वगैरे बेटांशीं दळणवळण सुरू झाल्यावर ह्या गोऱ्या व्यापाऱ्यांस असें आढळून आलें कीं, त्या बेटांत हिंदुस्थानच्या कापडास मागणी फार आहे व आपण त्यांस हें कापड पुरविल्यास आपला व्यापार फार सुकर होईल. एवढ्याचकरितां युरोपीय व्यापारी आपल्या वखारी हिंदुस्थानांत स्थापूं लागले. पुढें पुढें हिंदी कापड व हिंदी कळाकुसरीच्या जिनसा यांना खुद्द युरोपांतच मागणी बरीच दिसून आली; आणि हा व्यापारहि बराच मोठा व किफायतशीर झाला. उलटपक्षीं हिंदुस्थानांत युरोपीय वस्तूंचा फारसा खप होत नसे व हिंदुस्थानांत सोनेंचांदी पाठवूनच येथील माल युरोपीय व्यापाऱ्यांस विकत घ्यावा लागे. अगदीं १७५० पावेतो ईस्ट इंडिया कंपनी दरवर्षी इतर मालापेक्षां सोन्याचांदीचीच आयात हिंदुस्थानांत अधिक करीत असे. १७५७ च्या पुढें कंपनीच्या ताब्यांत हिंदुस्थानांतील बराच मुलूख आल्यानंतर ही सोन्याचांदीची आयात बंद झाली. १७९० च्या सुमारास

कंपनीच्या हिंदी व्यापाराची स्थिति पाहिली असतां असें दिसून येईल कीं, हिंदुस्थानांतून यावेळपावेतों निर्गतीची खरी महत्त्वाची बाब म्हणजे कापड हीच होती. या वेळेस इंग्लंडमध्ये यंत्राच्या साहाय्यानें सूत निघूं लागलें होतें; पण मागाचीं यंत्रें अद्यापि प्रयोगावस्थेंतच होती. एकंदरीत तिकडे कापडाचा धंदा ऊर्जितावस्थेंत होता; परंतु उच्च दर्जाच्या हिंदी कापडाला अजून मागणी बरीच होती. कॅलिको, मलमल वगैरे कापड ही खरी महत्त्वाची बाब; यांशिवाय रेशीम, साखर, सोरा, नीळ, या इतर निर्गतीच्या वस्तु होत्या. याच सुमारास आयात होत असे ती निरनिराळ्या, विशेषतः युरोपीय लोकांस लागणान्या वस्तूंची. उदाहरणार्थ 'बीयर'ची व युरोपीय दारूची बरीच आयात होत असे. सारांश, हिंदुस्थानांत परदेशी मालाचा खप फारसा नव्हता. आयातींतील लक्षांत घेण्यासारख्या प्रमुख गोष्टी म्हणजे लोकरी कापड, तांबें, आणि लोखंड व पोलाद या होत्या.

१८५० च्या सुमारास जर हिंदुस्थानच्या परदेशी व्यापाराची स्थिति पाहिली तर एवढ्या अवधीत केवढा मोठा फरक घडून आला होता हें आपल्या लक्षांत येईल. उदाहरणार्थ १८४१-४२ सालचे आंकडे घेतल्यास असें दिसून येतें कीं, या वर्षी हिंदुस्थानांतून कलकत्ता, मद्रास व मुंबई या तीन बंदरांतून १४ कोटि रुपयांचा माल परदेशीं रवाना झाला होता. यापैकीं अफू, नीळ व कापूस या तीन जिनसांची निर्गत प्रत्येकीं अडीच कोटि रुपयांवर झाली होती. बाकी उरलेल्यांत साखर सव्वा कोटि, रेशीम व रेशमी कापड एखादा कोटि व धान्य अर्धा कोटि या ठळक बाबी होत्या; आणि एकंदर निर्गत झालेल्या साध्या कापडाची किंमत पुरी अर्धा कोटीहि नव्हती. येथें लक्षांत घेण्यासारखी गोष्ट ही कीं, कापसाच्या एकंदर निर्गतीपैकीं जवळजवळ अर्धी निर्गत चीन देशांत झालेली होती. याच्या उलट फरक आयातीच्या बाबतींत पडला होता. १८४६ सालीं विलायतेंतून हिंदुस्थानांत ६.७० कोटि रुपयांचा माल आला, त्यांतील मुख्य बाबी पुढीलप्रमाणें होत्या. कापड ३.३७ कोटि

रुपये; सूत ८४ लक्ष रुपये; लोकरी कापड ५९ लक्ष रुपये; तांबें व पितळी माल ४५ लक्ष रुपये; लोखंड व पोलाद १६ लक्ष रुपये.

म्हणजे १८०० ते १८५० या पन्नास वर्षांत हिंदुस्थानच्या परराष्ट्रीय व्यापारांत खरी क्रांति घडून आली. हिंदुस्थान कापड बरेंच पुरवीत होतें तें पुरवीनासें झालें आणि त्याऐवजीं नीळ, अफू व कापूस यांची निर्गत करूं लागलें; आणि आयातींत इतर सर्व गोष्टीपेक्षां मॅचेस्टरचें कापड हीच महत्त्वाची वाढ होऊन बमली. परराष्ट्रीय व्यापाराचें स्वरूप १८५० पूर्वीच असें बदललें होतें; पण याचा परिणाम हिंदी आर्थिक घटनेवर फारसा घडून आला नव्हता. कारण अजून परराष्ट्रीय व्यापाराचें एकंदर प्रमाण अल्प असून परराष्ट्रीय व्यापाराच्या फरकांचे परिणाम सर्व हिंदुस्थान-भर दिसून येत नव्हते. निर्गतीच्या महत्त्वाच्या बाबींपैकीं नीळ व अफू यांची पैदास कांहीं विवक्षित क्षेत्रांतच होत असे आणि यांच्या वाढत्या व्यापाराचा परिणाम जिकडेतिकडे फैलावला नव्हता. कापसाच्या निर्गतीची गोष्ट कांहींशी निराळी होती. परंतु कापसाच्या निर्गतीचा परिणामहि फार अल्प क्षेत्रावरच घडून आलेला होता. याचें कारण म्हणजे खुष्कीच्या मार्गांनीं वाहतूक करण्याची महार्धता हें होय. संबंध हिंदुस्थानांतून होणाऱ्या कापसाच्या निर्गतीपैकीं अर्धी निर्गत गुजराथेंतून या काळीं होत असे; कारण कीं, गुजराथेंतील कापूस पिकणाऱ्या जिल्ह्यांतच उत्तम बंदरें होतीं. बहुतेक भडोच, सुरत, धोळेरा, भावनगर, घोघो या बंदरांतून हा कापूस निर्गतीकरितां मुंबईस जाई. याच्या खालोखाल खानदेशी कापूस कल्याण व पनवेल या बंदरांच्या द्वारा जाई. तेव्हां हे कांहीं भाग सोडून दिले तर परदेशी व्यापाराच्या बदललेल्या स्वरूपाचा फारसा परिणाम हिंदी शेतकऱ्यावर झाला असें दिसून येत नाहीं.

अर्थात् आयातींत घडून आलेल्या फरकाबद्दल असें म्हणतां येत नाहीं. यांतील खरा फरक म्हणजे कापडाच्या व्यापारासंबंधींचा होय. १८०० च्या सुमारास जी मोठी कापडाची निर्गत हिंदुस्थानांतून होत

असे, ती या पन्नास वर्षांत जवळजवळ पूर्णपणे बंद पडून तिच्याऐवजीं फार मोठ्या प्रमाणावर कापडाची आयात होऊं लागली हें उघड आहे. याचा परिणाम अर्थात् कापडाच्या धंद्यावर व एकंदर कोष्टीवर्गावर फार मोठा झाला असला पाहिजे. या सर्व बाबींचा तपशीलवार विचार करण्यास पुरेशी सामग्री आपणांस उपलब्ध नाहीं; आणि या सामग्रीच्या अभावीं हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या भागांत कसकशी स्थित्यंतरे या काळांत होत गेलीं हें सांगणें कठीण आहे. परंतु ठोकळ झानानें असें म्हणतां येईल कीं, या काळांत कापडाचा धंदा विशेष डबघाईस आला तो मुख्यत्वे बंगाल, आंध्रप्रांत व गुजराथ या भागांत आला असावा. कारण कापडाची निर्गत जी विशेष होत असे ती या भागांतूनच; आणि हे भाग जलमार्गानें विशेष सुकर असल्यामुळे कापडाच्या आयातीचे दुष्परिणाम यांसच प्रथम भोगावे लागले असतील. १८५० च्या सुमारास इंग्लंडमधून हिंदुस्थानांत जवळजवळ २० कोटि वार कापडाची प्रतिवर्षी आयात होत असे. या वेळेस एकंदर कापडाचा खप देशांत काय होता हें सांगणें अशक्य आहे. परंतु आयात झालेले कापड सगळीकडे सारखेंच वांटलें जात असेल हें संभवत नाहीं. तेव्हां या आयातीमुळे कांहीं विशिष्ट भागांतील कापडाच्या धंद्यास बराच धक्का बसला असला पाहिजे हें निर्विवाद होय.

याप्रमाणें जरी कांहीं भागांत आर्थिक घडामोडी होण्यास १८५० च्या पूर्वांच प्रारंभ झाला होता, तरी संबंध देशाचा विचार केला असतां या-वेळपर्यंत परदेशी व्यापाराची व अंतर्गत व्यवहाराची सांगड फारशी बसली नव्हती, असेंच दिसून येईल. उदाहरणार्थ खानदेशी कापसास जरी थोडीबहुत परदेशी मागणी असली, तरी मध्यप्रांतांतील कापसाची मोठ्या प्रमाणावर निर्गत होणें अशक्य होतें. मध्यप्रांतांतील कापूस जात असे तो मिर्झापूरस बिलांच्या तांड्यांमार्फत अथवा मुंबईस बिलगाड्यांतून. परंतु १८५० च्या सुमारास मुंबईच्या वाहतुकीचा खर्च दर ७ मणांच्या गाडीमागे जवळ-जवळ ५० रुपये पडत असे.

वाहतुकीचीं साधनें आणि मार्ग यांची सुधारणा घडवून आणण्याचें कार्य कंपनी सरकारनें १८३० च्या पूर्वी फारसें हातीं घेतलें नव्हतें. मद्रास इलाख्यांत तर जवळजवळ १८५० पावेतो पक्क्या सडका अशा नव्हत्याच असें म्हटलें तरी चालेल. मुंबई इलाख्यांत १८३० सालीं बोर घाटाचा एक तेवढा चांगला रस्ता अस्तित्वांत होता. १८३० च्या पुढें नवीन रस्त्यांचीं कामें बरींच हातांत घेण्यांत आलीं. १८५० सालपावेतो कलकत्ता ते बनारस व मुंबई ते आग्रा हे दोन मोठे रस्ते पुरे करण्यांत आले होते. व मिर्झापूरपासून नागपूरपर्यंत एक बिनपुलाची साधारण सडक आखण्यांत आली होती. लॉर्ड डलहौसी यांच्या कारकिर्दींत हें रस्ते बांधण्याचें काम विशेष नेटानें पुढें सरसावलें. महा-राजमार्ग (ग्रँड ट्रंकरोड) कलकत्त्यापासून दिल्लीपर्यंत पुरा केला गेला; व पुढें लाहोर-पेशावरपर्यंतहि तो पोंच-विण्याचें काम सुरू झालें. सरकारी रस्ते व इमारती यांकरितां एक नवीन खातें निर्माण करण्यांत आलें; आणि तिन्ही इलाख्यांतील वाहतुकीच्या मार्गांच्या खर्चवेंचासंबंधी विचार करण्याकरितां तीन कमिशनें नेमण्यांत येऊन प्रत्येक इलाख्यांत नवीन रस्ते बांधण्यास आरंभ झाला. परंतु लॉर्ड डलहौसी यांच्या कारकिर्दीपावेतो रस्त्यांच्या अभावामुळें पावसाळ्यांत मालाची नेआण तर जिकडेतिकडे बंद असेच, पण इतर ऋतूंतहि गाड्या चालूं शकतील असे रस्ते थोडेच असत. यामुळें या काळांत व्यापाराची खरी वाढ ही ज्या भागांत नद्या अथवा कालवे बोटींच्या रह-दारीस योग्य असत अथवा जो भाग समुद्रकिनाऱ्यालगतचा होता त्या भागांतच झाली.

लॉर्ड डलहौसींनीं रस्ते सुधारण्याच्या कार्मी बरीच खटपट केली. परंतु त्यांचें खरें महत्त्वाचें कार्य म्हणजे रेल्वे कंपनीस स्थापण्यास मदत करून एकंदर हिंदुस्थानांतील आगगाड्यांच्या मार्गांची दिशा निश्चित करणें हें होय. हिंदुस्थानांत आगगाड्यांचे रस्ते बांधण्याचा विचार १८४४ सालापासून सारखा होत होताच. परंतु शेवटीं कंपनीसरकार व खाजगी इंग्रज कंपनी

यांतील करारमदार लॉर्ड डलहौसीच्या कारकिर्दीतच ठरले गेले व आगगाड्यांचे मार्ग आखण्याचें धोरण डलहौसीसाहेबांनींच निश्चित केलें. इतर बऱ्याच देशांत आगगाड्यांची वाढ झाली ती खाजगी कंपन्यांच्या द्वारे परस्पर बराच व्यापार असलेल्या जवळजवळच्या शहरांचे दरम्यान लोहमार्ग बांधून झाली. कारण की, एकदम फार दूरवर रस्ता बांधला असतां, त्याकरितां लागणाऱ्या मोठ्या भांडवलाच्या मानानें वाहतुकीपासूनचें उत्पन्न निदान सुरुवातीस मिळण्याची शक्यता नसे. परंतु हिंदुस्थानांत कंपनी सरकारनें रेल्वे कंपनीच्या भांडवलावर कांहीं किमान मर्यादेपावेतों व्याज देण्याची हमी घेतल्यामुळे सरकार आखून देईल त्या मार्गानें एकदम आगगाड्या बांधल्या गेल्या. सरकारी धोरणाचे मुख्य उद्देश दोन प्रकारचे होते. सैन्याची हालचाल सुलभ व्हावी म्हणून आगगाड्या बांधावयाच्या, हा पहिला; आणि हिंदुस्थानांतील कच्च्या मालाची, विशेषतः कापसाची निर्गत स्वस्त व्हावी हा दुसरा. हे दोन उद्देश ध्यानांत घेऊन लॉर्ड डलहौसींनीं आगगाड्यांचे रस्ते बांधण्याचा कार्यक्रम आखला. १८५० च्या सुमारास निरनिराळ्या कंपन्या अस्तित्वांत येऊन कामास सुरुवात झाली; आणि पंधरा वर्षांच्या आंत कलकत्ता, मुंबई व मद्रास या तिन्ही बंदरांपासून त्यांच्याजवळील सर्व सुपीक प्रदेशांपावेतों आगगाड्या बांधल्या गेल्या. सन १८६५त कलकत्त्यापासून अलाहाबाद व राणीगंजपावेतों मार्ग सुरू होता आणि पुढील जयलपूर व दिल्लीकडील मार्गांचें काम चालूं होतें; मुंबईपासून खांडवा, उमरावती, सोलापूर व अहमदाबाद येथील वाहतूक सुरू झाली होती; आणि मद्रासपासून त्रिचनापल्ली, बेंगळूर, कडप्पा व कोईमतूर मार्गानें पश्चिम किनाऱ्यावरील बेवूरपावेतों रस्ता पुरा झाला होता. तसेंच पंजाबमध्ये मुलतान-अमृतसरचे दरम्यान व दिल्लीपासून पुढें, आणि बंगाल्यांत कलकत्त्याहून डाक्काचे बाजूला काम झपाट्यानें चालूं होतें. १८७१ सालीं मुंबई व कलकत्ता यांचा जयलपूर-मार्गानें, मुंबई व मद्रास यांचा रायचूर-मार्गानें आणि कलकत्ता व मुलतान यांचा अलाहाबाद, दिल्ली व लाहोर

या मार्गाने संबंध जोडला गेला होता. अशा रीतीने केवळ पंधरावीस वर्षांच्या आंत वाहतुकीची जी मुख्य अडचण ती हिंदुस्थानच्या बहुतेक सर्व भागांत एकदम सुटल्यासारखी झाली; आणि बहिर्गत व अंतर्गत व्यापारास एकदम चालना मिळाली.

वाहतूक सुकर होऊन व्यापार असा झपाट्याने वाढीस लागल्यामुळे जगांत इतरत्र चाललेल्या उलाढालींचे आर्थिक परिणाम हिंदुस्थानभर भासू लागले व हिंदुस्थानच्या आर्थिक इतिहासाच्या अगदी अर्काचीन विभागास सुरुवात झाली असे म्हणण्यास हरकत नाही. अंतर्गत व्यापाराबद्दल आपणांस भरपूर माहिती नाही; तरी परराष्ट्रीय व्यापाराच्या आंकड्यांवरून वरील सिद्धांताचे समर्थन करितां येईल. हिंदुस्थानांतील कापूस इंग्लंडमधील कारखान्यांस पुरवितां येईल किंवा नाही याचा विचार ब्रिटिश व्यापारी नेहमीच करीत आले होते; आणि १८५० च्या अलीकडे कांहीं वर्षे हिंदुस्थानांतून कापसाची निर्गत वाढली होती हें वर दर्शविलेंच आहे. परंतु या वाढीस जुन्या परिस्थितीत कांहीं मर्यादा होती ती ओलांडणें सुधारलेल्या वाहतुकीच्या साधनांमुळे शक्य झालें; आणि ही मर्यादा ओलांडण्याचा प्रसंगहि अमेरिकेंतील युद्धामुळे सहजच आला. इंग्लंडमधील गिरण्यांची मुख्य भिस्त अमेरिकेंतील कापसावर असे. परंतु युद्धामुळे अमेरिकेंतील कापसाचा पुरवठा एकाएकी कमी झाला आणि त्यामुळे लँकाशायरमध्ये कापसाचा दुष्काळ पडला. अशा वेळीं मिळेल तो व मिळेल तेथून कापूस विकत घेणे प्राप्त झालें व हिंदी कापसास इंग्लंडकडून मागणी अतोनात वाढली. हिंदी कापसाचा भावहि झपाट्याने वाढला; तो इतका की, केवळ चार वर्षांत तो चौपटीहून अधिक झाला ! कापूस पिकाविणें अतिशय किकायतशीर झालें व त्यामुळे कापसाच्या लागवडीस उत्तेजन मिळालें. कांहीं वर्षेपावेतो कापूस पिकणाऱ्या प्रदेशांतील शेतकऱ्यांची चंगळ झाली. १८५० सालीं जवळजवळ २ कोटि रुपये किंमतीच्या कापसाची हिंदु-

स्थानांतून निर्गत झाली होती, १८६० सालीं ही निर्गत साडेपांच कोटि रुपयांपर्यंत वाढली, तर १८६५ सालीं या निर्गतीची किंमत साडेसदतीस कोटि रुपये भरली ! अर्थात् या युद्धाच्या वेळेस चढलेले हे भाव पुढें लगेच उतरले व हिंदी कापसाला यानंतर युद्धकालीं जी मागणी होती ती साखरी टिकली नाही. परंतु येथें विशेष लक्षांत घेण्यासारखी गोष्ट ही कीं, या अमेरिकेंतील युद्धाचे परिणाम जसे हिंदुस्थानभर दिसून आले, तसे यापूर्वी कोणत्याच परराष्ट्रीय उलाढालीचे दिसून आले नव्हते; आणि अगदीं शेतकऱ्यालाहि चटकन् भासणारी अशी ही बाहेरील जगांतील पहिलीच गोष्ट होती. कापसाच्या तेजीच्या भावांमुळे निरनिराळ्या प्रांतांत १८६० ते १८७० या दशकांत बराच पैसा ओतला गेला. त्यामुळे जमिनीच्या किंमती चढूंकडे वाढल्या व शेतकऱ्याची स्थिति सकृददर्शनीं तरी फार भरभराटीची दिसून आली.

व्यापराणें अमेरिकेंतील युद्धामुळे हिंदी कापसास एकदम नवीन मागणी आली, त्याप्रमाणें क्रिमियांतील युद्धामुळे हिंदी गोणपाटाची माहिती युरोपांत विशेष झाली. यापूर्वी युरोपांत पोर्ती, दोरखंड वगैरे बनविण्यास रशियांतील तागाचा विशेष उपयोग करण्यांत येत असे. परंतु क्रिमियांतील युद्धामुळे जेव्हां या तागाचा तुटवडा पडला, तेव्हां त्याऐवजीं हिंदुस्थानांतील गोणपाट जास्त वापरण्यांत येऊं लागले. हळूहळू हें गोणपाट अधिक चांगलें असें आढळून आल्यामुळे त्याची मागणी वाढून त्या व्यापारास व तागाच्या लागवडीस जोर चढला. कापूस आणि ताग यांच्याप्रमाणेंच इतर शेतीच्या पैदाशीची स्थिति होती. कारण सडका व आगगाड्या यांच्या प्रसारामुळे हिंदुस्थानांतील बहुतेक प्रांतांतील कच्चा माल परदेशीं पाठविणें सुलभ होऊन परराष्ट्रीय व्यापार फार भरभराटीस आला. त्यांतच १८६९ सालीं सुएझचा कालवा बांधला गेल्यामुळे युरोपांत येथील माल जाणें विशेषच सोपें झालें. १८५०च्या सुमारास हिंदुस्थानांतून निर्गतीच्या महत्त्वाच्या बाबी अफू, नीळ, कापूस व साखर या चारच होत्या. यांच्या

खालोखाल धान्य, कापड आणि रेशीम व रेशमी माल यांची कांहीशीं निर्गत होत असे. १८५० च्या पुढील पंधरावीस वर्षांत या व्यापारांत फार मोठा फरक घडून आला. एक तर व्यापाराचें मान फार वाढलें. एकंदर निर्गत मालाची किंमत १८५० सालीं सोळासतरा कोटि रुपये होती, ती वीस वर्षांच्या आंत ५० कोटि रुपयांपर्यंत पोचली. (१८६४ ते १८८६ या वर्षीं तर कापसाच्या भावाच्या आत्यंतिक तेजीमुळें एकंदर ६५ कोटि रुपयांपर्यंत परदेशीय निर्गत मालाची किंमत आली.) या निर्गतीच्या किंमतीची वाढ पुढेंहि अशीच टिकून राहिली. १८८९ च्या सुमारास हा आंकडा ८० कोटि रुपयांपर्यंत गेला व १८९५ सालीं तो १०० कोटि रुपयांवर चढला. परंतु एकंदर व्यापाराचें मान व किंमत हीं वाढलीं एवढेंच नव्हे, तर या व्यापारांत बऱ्याच नवीन वस्तु आतां महत्त्व पावल्या. व्यापाराच्या वाढीच्या मानानें फक्त कापूस व अफू एवढ्याच जुन्या बाबी वाढल्या; निळीचा व्यापार थोडासा वाढला; परंतु साखर, कापड, रेशीम व रेशमी माल यांचें महत्त्व अगदीं कमी झालें. उलटपक्षीं, तांदूळ— आणि १८८० सालच्या पुढें गहू—ज्वस, शिरस, इत्यादि गळिताचीं धान्यें, गोणपाट, कातडी, चहा व कॉफी, लाख इत्यादि अगदीं नवीन अशा मालाची निर्गत फार मोठ्या प्रमाणावर होऊं लागली. याप्रमाणें परराष्ट्रीय व्यापाराच्या स्वरूपाचें परिवर्तन पुरें होऊन आतां हिंदुस्थानांतील सर्व प्रांतांमधील शेतकी पैदास हीच हिंदुस्थानांतून होणारी खरी निर्गत असें झालें.

सडका व आगगाड्या यांच्या प्रसारामुळें हिंदुस्थानांत जौ मोठा फरक घडून आला तो हा कीं, जुन्या काळाप्रमाणें आतां प्रत्येक टापू स्वतंत्र व स्वावलंबी असा राहिला नाहीं. इतर प्रांतांत व परदेशांत आपल्या मालास मागणी आहे हें शेतकऱ्यास कळून आलें; आणि तसेंच परदेशाचा व पर-प्रांतीचा मालहि हिंदुस्थानभर जिकडेतिकडे पसरूं लागला. हा दुसऱ्या प्रकारचा फरक विशेषतः दुष्काळाच्या प्रसंगीं निदर्शनास येऊं लागलां,

अवर्षण व दुष्काळ ही अनादि कालापासून या देशांतील लोकांच्या परिचयाची आहेत. दुर्गादेवीच्या दुष्काळासारख्या कांहीं दुष्काळांनीं संबंध प्रांतचे प्रांत असे उध्वस्त करून टाकले कीं, त्यांची स्मृति शतकेंच्या शतकें लोकांत टिकून राहिली. अवर्षण पडून अथवा अतोनात किंवा अवेळीं पाऊस पडल्यामुळे पिकांची नासाडी होऊन खाण्यास दाणागोटा नाहीसा होणें म्हणजे दुष्काळ. याच्या निवारणार्थ लोकांनीं धान्य पेंवांत राखून ठेवणें व राज्यकर्त्यांनीं भावी आपत्ति टाळण्याकरितां धान्याचीं कोठारें बांधणें हाच सर्वमान्य उपाय होता. जेव्हां वाहतुकीचीं साधनें फार अल्प होती तेव्हां धान्य फार दूरवर वाहून नेणें शक्य नव्हतें; आणि कोणत्याहि टापूंतील धान्य व चारा यांचा पुरवठा नाहीसा झाला म्हणजे तेथें प्राणहानि फार होऊन सर्व जनता देशोधडीस लागे.

इ. स. १७८४ सालीं उत्तर हिंदुस्थानांत पडलेल्या भयंकर दुष्काळाचें तत्कालीन पत्रांत केलेलें वर्णन वाचून जुन्या काळच्या दुष्काळाच्या भीषण स्वरूपाची खरी कल्पना होते. पुढील उतारा पाहा:—“ या प्रांतीं पाऊस प्रथम आरद्रापासून आश्लेषापावेतों काय पडला असेल. त्याजवर जोरी बाजरी वगैरे पेरण्या जाल्या. मघापासोन अगदीं पाऊस उघडला. बाजरी वाळून उडाली. पुढें रबीचे पेरेंच नाहीं जाले ! हा मुख्य आधींच लुटला गेला. लोक कंगाल जाले. सांप्रत सुका पडला. या देशांत लष्करांत महागाई. बारा तेरा शेर धारण आज आहे. उद्यां ईश्वर जाणे ! असीच गती अंतरवेद, दिल्ली, लाहोर, कश्मीरपावेतों जाली. मुख्य तिकडील उठून दक्षणेस येतात. हजारों लाखों माणूस भिकार लष्करांत आलें. माळव्यांत जातात. अन्न मिळत नाहीं. उपासानें माणूस फार मरतें. संहारच होऊं लागला आहे. लखनऊ व श्रीकाशी प्रांतीं हीच दशा जाली. कंगाल लखनऊंत फार आलें. त्याची वस्ती मिर्जा अमानीनें वेगळीच करविली. दर माणसीं दोन पैसे रोज देतो.” * याच

दुष्काळाबद्दल आणखी एका पत्रांत खालील मजकूर आढळतो:—
 “अनावृष्टीमुळे रयत झाडून येथवर मेली की, एकला गांव निमाणसी झाला. एके घरची माणसें दहावीस जीं असतील तीं झाडून घरांत मेलीं. प्रेतें उचलावयास कोणी राहिले नाही ! हाडांचे सांपळे घरांत तसेच पडून राहिले ! वांचले ते लौकर अधीर होऊन निघोन देशांतरास गेले. पूर्वेस फार गेले. दक्षणेस लाखों माणूस गेले. ग्वालेरचे मुक्कामी लष्करांतून पुढें जात. हजारोंहजारांच्या झुंडी एकामागें एक जात होत्या. मारवाडची हीच दशा. माळवा, नेमाड, बराणपूर हीं टाकून पुढें झुंडी गेल्या.”*

१८०२ सालीं आपल्या दक्षिण प्रांतांत असाच मोठा दुष्काळ पडला होता. अनंतफंदीनें तत्संबंधीं केलेल्या वर्णनांतून पुढील कांहीं ओव्या उद्धृत केल्या आहेत:—“वृक्षास न राहे एक पर्ण । मग अपक्व राहतील कोटून । सोतरोठे बरबडे भक्षून । तरी वांचले नाहीत ॥ ७१ ॥ वृषभ धेनु सूकर श्वाने । मज्र मंडूक गणपतीवाहने । सर्वही भक्षिले भिकाऱ्याने । शेवटीं प्राण गेलेहो ॥ ७२ ॥ असें जें भक्षूं नये तें भक्षिलें । शेवटीं ईश्वरीं उपेक्षिलें । त्यांतून चवथाई रक्षिलें । तीन हिस्से गतप्राण ॥ ७४ ॥ हातानें तोलावें सुवर्ण । धान्य मोजावें ताजव्याने । अन्धेर दीडपाव दाणे । रुपयाचे तेही न मिळे ॥ ७५ ॥ कोण प्रेताला ओढितो । येथें अवध्यांचा प्राण जातो । कोण कोणाचा समाचार घेतो । यांत वांचतो कोणता ॥ ८२ ॥ सरी सर्वत्र-लार्गी जाणा । एकसारख्याची वेदना । घनाढ्यासि न मिळे दाणा । मग निर्धन कैसा वांचतो ॥ ८३ ॥ ”X

आगगाड्यांच्या प्रसारामुळे दुष्काळाचें हें मूळचें स्वरूप अगदीं पालटूं लागलें. १८६८-६९ सालीं राजपुतान्यांत पडलेला दुष्काळ हा जुन्या स्वरूपाचा शेवटचा दुष्काळ असें म्हणण्यास हरकत नाही. या वेळेस माणसें व गुरे यांची अतोनात हानि झाली; आणि आग्रा, दिल्ली वगैरे

* इतिहाससंग्रह-ऐतिहासिक टिपणें, भाग ५, पृ. ११.

X अनंतफंदीकृत श्रीमाधव ग्रंथ, अध्याय ६

शहरें राजपुतान्यांतील भिकारानें भरून गेलीं. परंतु निरनिराळ्या प्रदेशांत रस्ते व आगगाड्या बांधल्या गेल्या तेव्हां बाहेरून धान्याचा पुरवठा करण्याची सोय करतां येऊं लागली. दुष्काळ म्हणजे आतां धान्याचा पूर्ण अभाव असें नसून केवळ धान्याची महागाई आणि पिकें बुडाल्यामुळे शेतकऱ्यांस व एकंदर खेड्यापाड्यांतील जनतेस उपजीविकेचें साधन नाहींसं होणें असें झालें आहे. दुष्काळाच्या या बदललेल्या स्वरूपामुळे शेतकऱ्यांचा फार फायदा झाला व आपल्या एकंदर आर्थिक जीवनांत मोठा फरक पडला हें उघड आहे. अजून दुष्काळाची भीति शेतकऱ्यांच्या मनांत कायम आहे; आणि अवर्षणामुळे तो अन्नास महाग होतो, त्याच्या गुराढोरांची नासाडी होते, तसेंच तो कर्जोत बुडून जातो हें खरें. परंतु दुष्काळामुळे पूर्वीप्रमाणें खेडींच्या खेडीं ओस पडणें व मोठ्या प्रमाणावर लोकसंख्या कमी होणें हा प्रकार आतां राहिला नाहीं.

प्रकरण तिसरें

जुन्या उद्योगधंद्यांचा न्हास व नवीनांचा उगम

गिरण्या व कारखाने निघण्यापूर्वी हिंदी उद्योगधंद्यांचें सर्वसाधारण स्वरूप काय होतें हें पहिल्या प्रकरणांत दर्शविलेंच आहे. या जुन्या उद्योगधंद्यांवर बदलत्या परिस्थितीचा काय परिणाम झाला व नवीन प्रकारचे उद्योगधंदे कसे अस्तित्वांत आले याचा विचार आतां करावयाचा आहे.

नागर कळाकुसरीचे धंदे, खेडेगांवांतील साधे उद्योगधंदे आणि यांशिवाय देशभर ठिकठिकाणीं विखुरलेले लहानलहान पण महत्त्वाचे लोखंड, काच, कागद असे धंदे, हे जुन्या हिंदी उद्योगधंद्यांचे निरनिराळे प्रकार मानतां येतील. नागर उद्योगधंदे नानाप्रकारचे होते. हिंदुस्थानभर निरनिराळीं शहरें आपापल्या कारागिरीबद्दल प्रसिद्ध होती. हिंदी कापड तर जगद्विख्यात

होतें. ढाका व चंदेरी येथील मलमल अथवा बनारस व अहमदाबाद येथील क्रिनखाब यांना जुन्या काळीं जावापासून युरोपपर्यंत सारखीच मागणी असे. हिंदुस्थानांतल्या हिंदुस्थानांत हरतऱ्हेच्या साध्या व रेशमी कापडाकरितां लाहोर, अमृतसर, दिल्ली, लखनौ, बनारस, मुर्शिदाबाद, अहमदाबाद, सुरत, नागपूर, उमरेड, पुणे, येवले, मच्छलीपट्टण, मथुरा अशा अनेक पेठा प्रसिद्ध होत्या. बंगाल्यांतील मुर्शिदाबाद व माल्दा येथील रेशमी माल अथवा लखनौचें चिटाचें कापड यांस विलायतेंतहि अतिशय मागणी असे. जरतारी व कलाबतूचें काम लाहोर, दिल्ली, बनारस, बऱ्हाणपूर, अहमदाबाद, सुरत, पुणे, मदुरा इत्यादि ठिकाणीं पैदा होत असे. सोन्याचांदीचें खोदकाम व नक्षीकाम, जडावाचें काम, काच मिना व साध्या मिन्याचें काम हीं जिकडेतिक्डे होत असत. त्यांतल्यात्यांत हत्यारें, त्यांच्या मुठी व ग्याना, आणि इतर धातूवरील खोदकाम व नक्षीकाम हें कच्छ व सिंधप्रांत आणि पंजाबमधील सियालकोट, लुधियाणा, लाहोर इत्यादि ठिकाणीं विशेष चांगलें होत असे. काश्मिरी शालींची मुख्य पैदास अमृतसर व श्रीनगर येथें होई. बनारस व नाशिक यांसारख्या क्षेत्रांच्या ठिकाणीं तांबें, पितळ, कांसें वगैरे धातूंच्या भांड्यांच्या धंद्यास साहजिकच फार महत्त्व आलें होतें. आग्रयास संगमरमरी दगडाचें काम, तर मलबारांत चंदनी लाकडाचें काम असेहि एकाच ठिकाणीं विशेष प्रसिद्धीस आलेले धंदे होते. सारांश, सर्व हिंदुस्थानभर निरनिराळ्या प्रमाणांत हा कारागीरवर्ग विखुरलेला होता.

पहिल्या प्रकरणांत दर्शविल्याप्रमाणें या सर्व धंद्यांचा मुख्य भर राजाश्रयावरच होता. उत्कृष्ट कारागीर आपल्या पदरीं ठेवण्याचा मोठमोठ्या राजांचा प्रघात असे. असला आश्रय थोड्यांनाच मिळे; परंतु जरी राजाचा प्रत्यक्ष तनखा नसला तरी दरबारी व इतर मंडळींच्या आश्रयामुळेंच सर्व कारागिरांचें चालत असे. या उद्योगधंद्यांची प्रगति कलेंतच झाली होती असें नव्हे; तर श्रमविभाग, उत्कृष्ट अवजारें व हत्यारें यांचा उपयोग, एकंदर धंद्यांतील उत्पादनाची सुब्यवस्था या बाबतींतहि हिंदुस्थानांतील सर्व धंद्यांत

हे नागर धंदे पुढारलेले होते. जरतार तयार करण्यास सातआठ निर-
निराळ्या क्रिया कराव्या लागत व त्या निरनिराळ्या कारागिरांच्या हातून
होत असत. या निरनिराळ्या क्रियांना योग्य अशी उत्कृष्ट उपकरणे व
यंत्रेहि घडविण्यांत आली होती; आणि हे सर्व उत्पादन उदीमसंघाच्या
देखरेखीखाली होई. उदाहरणार्थ, गुजराथेंत जातीच्या पंचायतीप्रमाणें प्रत्येक
धंद्याचे महाजन असत. त्यांतल्यात्यांत कांहीं प्रमुख शेठिये असत आणि
सर्व शहाराचा असा एक नगरशेठ असे. अजूनहि या पद्धतीचे अवशेष कोठें
कोठें आढळतात. उदाहरणार्थ, सुरतेस जरीकांठ विणण्याचा सर्व धंदा
'गोळा' जातीच्याच हातीं आहे व त्यांतील पंचांनीं घालून दिलेल्या नियमां-
प्रमाणेंच या धंद्याचें नियंत्रण केलें जातें. अर्थात् एकंदर कारागीरवर्गाची
संख्या फार मोठी नव्हती; कारण कांहीं झालें तरी या प्रकारच्या मालाच्या
मागणीचें क्षेत्र केव्हांहि मर्यादितच असावयाचें. तथापि सर्व हिंदी उद्योग-
धंद्यांत महत्त्वाचें असें यांचें स्थान होतें हें निर्विवाद आहे.

ब्रिटिश अमदानीस सुरुवात झाल्याबरोबर या उद्योगधंद्यांस उतरती
कळा लागली. ही उतरती कळा लागण्याचें मुख्य कारण म्हणजे राजा-
श्रयाचा लोप हेंच होय. खालसा प्रदेशांत राजे नाहींसे झाले व दरबार
बुडाला. जुनी दरबारी मंडळी व जमीनदार मंडळी जी टिकली त्यांजवर
कांहीं वर्षे भिस्त ठेवतां आली, तरी ती फार तर एकदोन पिढ्यांच टिक-
ण्यासारखी होती. दरबारी मंडळीस राजधान्यांतून राहण्याचें कारण उरलें
नाहीं; आणि ती आपापल्या वतनवाडीवर राहूं लागली व जुन्या राजधान्यांचा
व्हास झाला. तसेंच नवीन अमदानींतील नवीन कल्पनांमुळे मागणीचें स्वरूप
बदललें. नागपुरी रेशिमकांठी माल वापरणें रानटीपणाचें लक्षण समजलें
गेलें व मॅचेस्टरचा तलम माल सरस ठरला; कारण जुन्या घराण्यांचा व
जुन्या मंडळींचा नाश झाल्यावर अवल इंग्रजींत एक नवीन प्रकारचा
संपन्न नागरवर्ग उत्पन्न झाला. हा नवीन वर्ग म्हणजे इंग्रजी शिकलेल्या
पांढरपेशांचा. या पांढरपेशांच्या सर्व कल्पना इंग्रजांपासूनच उचललेल्या

असल्यामुळें पेहराव वगैरे बाबींतील त्यांची अभिसृचि ही इंग्रजी घाटणी-वरच गेली; आणि त्यामुळें या वर्गाच्या लोकांकडून जुन्या तऱ्हेच्या कारागिरांना कांहींच आश्रय मिळाला नाहीं. उलटपक्षी, हिंदी संस्थानिकांच्या ताब्यांत जो मुलुख राहिला तेथें मात्र बरेच दिवस आपला कारागीरवर्ग जीव धरून राहिला, ही गोष्ट लक्षांत घेण्यासारखी आहे. याचें कारण पाश्चात्य कल्पनांचा पगडा या प्रदेशांत बसण्यास वेळ लागला; व राजांचें जुनें वैभव जरी कमी झालें तरी थोडाबहुत तरी राजाश्रय कलेला बरेच दिवसपावेतों मिळत राहिला. जयपूर, जोधपूर, काठेवाडांतील शहरें वगैरे ठिकाणीं जुने उद्योगधंदे टिकून राहण्याचें हेंच कारण होय.

याप्रमाणें ब्रिटिश अमदानीच्या सुरुवातीसच या जुन्या उद्योगधंद्यांचा पाय मोडला गेला. अर्थात् हा प्रकार सर्वत्र सारखाच घडून आला असें नाहीं. बंगाल्यांत कलेचा न्हास प्रथम सुरू झाला, तर पंजाब प्रांतांत जवळजवळ १८५० पावेतों या बाबतींत कांहींच फरक पडला नसावा. तसेंच कांहीं धंद्यांवर नवीन परिस्थितीचा परिणाम अधिक तर कांहींवर कमी असें घडून येणें साहजिक होतें. साधारणपणें कापडाच्या धंद्यांना एकदम धक्का फारसा बसला नाहीं. उलटपक्षी, हत्यारांचा धंदा सर्वस्वी बुडाला. १८५० सालपावेतों पंजाबमधील सियालकोट, गुजराथ, लाहोर वगैरे शहरीं हत्यारें आणि त्यांवर नक्षीकाम व खोदकाम करण्याचे धंदे अगदीं भरभराटींत होते. ब्रिटिश अमल व हत्यारांचा कायदा यांनीं या उद्योगधंद्यांच्या मुळावरच घाव घातला व केवळ तीसपसतीस वर्षांत हे धंदे जवळजवळ नामशेष झाले. कांहीं ठिकाणीं असें झालें कीं, जुनी मागणी गेल्यावर नवीन मागणी उद्भवली. ही नवीन मागणी बहुतेक युरोपीय असे. अशी नवीन मागणी उद्भवल्याचें ठळक असें उदाहरण काश्मिरी शालींच्या धंद्याचें देतां येईल. हिंदुस्थानांतील मागणी कमी झाल्यावरहि युरोपांत, विशेषतः फ्रान्समध्ये या शाली लोकप्रिय

झाल्या; आणि १८५० च्या सुमारास हा धंदा अमृतसर, लुधियाना व श्रीनगर येथे फारच ऊर्जितावस्थेस आला. परंतु तेव्हां हा पूर्णपणे फ्रेंच व्यापाऱ्यांच्या हातांत गेला होता; आणि एकंदर हिंदी उद्योगधंद्यांतील कमकुवतपणा या धंद्याच्या बाबतीतहि स्पष्ट दिसून आला. कारण पुढे १८७० च्या सुमारास फ्रेंच मागणी कमी झाली. शिवाय स्कॉटलंड-मध्ये नकली शाळी यंत्रावर निघून लागल्या तेव्हां या धंद्यास नवीन बळण देणे वगैरे कांहींच झाले नाही; आणि एकोणिसाव्या शतकाचा शेवट होण्यापूर्वी याचाहि शेवट झाला. हस्तिदंती काम, चंदनी लाकडाचे नक्षी-काम, आग्याचे संगमरमरी काम अथवा गालिचे विणणे अशा प्रकारच्या धंद्यांनाहि नवीन मागणीमुळे अगदी नवीन बळण लागले. ही नवीन मागणी म्हणजे युरोपीय प्रवाशांची. परंतु या प्रवाशांत खपणारा माल किरकोळ व हलक्या प्रतीचा असे; आणि त्यामुळे जरी हे धंदे थोडेबहुत टिकले तरी कलेच्या दृष्टीने त्यांची हानि झाली.

राजाश्रय गेला : नवीन सुशिक्षित, संपन्न वर्गाच्या कल्पना या धंद्यांच्या उत्कर्षास विघातक अशा बनल्या गेल्या, यामुळे हे धंदे बरेच बसले हे खरे. तथापि बहुतेक धंदे अजीवात व एकदम बसले असे झाले नाही. हत्यारांचा धंदा नामशेष झाला अथवा मलमलीची पैदास थांबली यांत शंका नाही. परंतु इतर धंद्यांतून जरी उंची माल व उत्कृष्ट कारागिरी यांस मागणी राहिली नाही तरी साधारण हलक्या मालाचा खप होत राहिलाच. वर सांगितल्याप्रमाणे कापडाच्या धंद्यांत हे विशेष घडून आले. तथापि कापडासच नव्हे, तर सोन्याचांदीचे काम, तांब्यापितळेची भांडी, जरतार, कलाबतू या बाबतीतहि मागणी बऱ्याच अंशी कायम राहिली. असे जे धंदे टिकून राहिले त्यांवर पुढे यांत्रिक उत्पादनाची हिंदुस्थानांत मोठ्या प्रमाणावर आयात होऊ लागली तेव्हां धाड आली. कापडाच्या धंद्याचे उदाहरण घेतल्यास परराष्ट्रीय व्यापारामुळे हे फरक कसकसे पडत गेले हे कळून येईल. १८०० च्या सुमारास हिंदुस्थानांतून उंची कापडाची

निर्गत होत असे, ती पुढील ५० वर्षांत बंद होऊन इंग्रजी मालाची आयात कशी सुरू झाली हे दुसऱ्या प्रकरणांत सांगितलें आहे. या आयातीला खरी भरती १८५० च्या पुढें आली. १८५० सालीं आयात जवळजवळ २० कोटि वार असे, ती पुढील पंचवीसतीस वर्षांत अत्यंत झगड्याने वाढली; आणि १८७० सालीं १०० कोटि, तर १८८५ मध्ये २०० कोटि वारांपर्यंत पोचली.

येणेंप्रमाणें १८७० सालीं दरमाणशीं जवळजवळ ५ वार कापड हिंदु स्थानांत येऊं लागलें. यामुळें कोष्ट्याचा धंदा किती बसला असेल याची कल्पना करितां येईल. परंतु हा धंदा जो बसला तो चोर्हीकडे सारखाच बसला नाहीं व सर्व प्रकारच्या पैदाशीवरहि आयातीचा सारखाच परिणाम झाला असें नाहीं. वर दर्शविल्याप्रमाणें बंगाल, गुजराथ व आंध्रप्रांत येथील धंद्यांचा न्हास अगदीं लवकर सुरू झाला असावा, तर पंजाब व मध्यप्रांत येथें १८५० पावेतो फारसा फरक घडून आला नाहीं. तथापि इंग्रजी माल हिंदुस्थानांत मोठ्या प्रमाणांत येऊं लागल्यावर, विशेषतः १८५० नंतर जिकडेतिकडे बराच फरक घडून आला. त्यांत अगदीं उच्च प्रतीच्या रेशमी व जरीकांठी मालावर अथवा लुगडीं, पागोटीं अशा तऱ्हेच्या विशिष्ट हिंदी पैदाशीवर परदेशी मालास प्रत्यक्ष हल्ला चढविणें शक्य नव्हतें. तसेंच खेडेगांवांतील जाडेंभरडें पण अत्यंत टिकाऊ असे शेतकऱ्यास लागणारें कापडहि परदेशांतून प्रथम येत नसे. परंतु याशिवाय बाकी राहिलेला जो मध्यम प्रतीचा माल त्यांत मात्र हातमागावरील कोष्टी टिकाव धरूं शकला नाहीं. तेव्हां एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत अगदीं उंची मालाची मागणी विशेष वाढती नव्हती तरी जेवढी होती तेवढ्यापुरता विणकरवर्ग आपला धंदा संभाळून राहिला असावा. तसेंच अगदीं जाडें-भरडें खादीसारखें कापड विणणाऱ्या विणकरांची संख्याहि फारशी कमी झाली नसावी. परंतु या दोन टोकांच्या दरम्यानचा जो मध्यम वर्ग त्याची मात्र दैना उडून त्यांचा धंदा या अवधीत ठार बुडाला असावा,

जरतारीच्या धंद्यांत हेंच दिसून येतें. आपल्या पोशाखांत व कपड्यांत जरतार वापरावयाचा प्रघात सार्वत्रिक असल्यामुळे जरतारीची पैदास हिंदुस्थानभर निरनिराळ्या शहरांतून होत असे. फार मूल्यवान् अशा किन खावास वगैरे जरी मागणी कमी झाली तरी साधारण मालाला मागणी चांगली टिकून होती; आणि हा धंदा पुढें बुडण्याचें कारण म्हणजे केवळ परदेशी मालाची आयात हेंच होय. बंगाल्यांतील जरतारीच्या धंद्याबद्दल लिहिलेल्या सरकारी अहवालावरून असें दिसून येतें कीं, जर्मन व्यापाऱ्यांनीं १८८० च्या पूर्वीपासून हिंदी नमुने युरोपांत नेऊन थेट त्या प्रकारचा माल यंत्रावर तयार करण्यास सुरुवात केली. यांत आरंभी त्यांस फारसें यश आलें नाहीं; परंतु १८९७ च्या पुढें यंत्रावर फारच उत्तम माल निघूं लागला; आणि यानंतर फ्रेंच व जर्मन माल येथील बाजारांत इतका सरसावला कीं, १९१४ च्या आंतच बहुतेक जुन्या ठिकाणचा धंदा पुरता बसला. तसेंच आजहि हिंदुस्थान सरकारनें या मालाच्या आयातीवर जबर जकात लादल्यावर फक्त सुरत येथें काय तो धंदा मोठ्या प्रमाणावर चालविण्यांत येत आहे.

त्याचप्रमाणें रंगान्याचा धंदा घ्या. जुने हिंदी रंग पक्के देण्याचें काम मोठें अवघड असे व त्यामुळे रंगान्याचें पिढीजाद कसब महत्त्वाचें होतें. कापडाच्या धंद्याप्रमाणें या धंद्याचेंहि क्षेत्र मोठें होतें. पण पुढें १८६०-७० सालापासून जर्मनीतून अनिलीन व अलिझरीन रंग येण्यास सुरुवात झाली. हे रंग दिखाऊ व भपकेदार आणि देण्यास फार सोपे असे असतात. खऱ्या कलाभिज्ञांच्या दृष्टीनें या रंगांपेक्षा जुने रंगच अधिक उंची व सरस असत. परंतु भपकेदारपणामुळे व वापरण्याच्या सुलभतेमुळे यांचा प्रसार झपाट्यानें होऊं लागला आणि लवकरच रंगान्याचा धंदा बुडाला. रंगान्याच्या कसबास किंमत उरली नाहीं व परदेशी पुड्या वापरण्याच्या अल्पशा ज्ञानावर कोणालाहि रंगारी बनतां येऊं लागले. यामुळे रंगान्याचें महत्त्व नाहींसें होऊन या धंद्यांतील कमाई अगदीं संपुष्टांत आली, याच

प्रमाणें गिरणीतून सूत रंगवून बाहेर पडूं लागलें व रंगीत सूत विणकरास मिळाल्यामुळें रंगान्याची त्यास गरज उरली नाहीं.

येणेंप्रमाणें प्रथम राजाश्रय नाहींसा होऊन व नवीन संपन्न वर्गाची अभिरुचि बदलून जुन्या नागर धंद्यांस उतरती कळा लागली; त्यांतच नवीन खऱ्या व यंत्रावर निघणाऱ्या परदेशी नकली मालाच्या चढाओढीची भर पडून हे धंदे शंभर वर्षांच्या आंतच नष्टप्राय झाले.

या नवीन परिस्थितीमुळें शहरच्या कारागीरवर्गास जसा एकदम धक्का बसला तसा खेडेगांवांतील कारागिरांस बसला नाहीं. अपल्या एकंदर खेड्यापाड्यांच्या जीवनांत जो फरक घडून आला तो अत्यंत हळूहळू व क्रमाक्रमानें घडून आला. ग्रामसंस्थेची बंधनें विस्कळित होऊं लागलीं, श्रुत्याचें महत्त्व कमी झालें, बाहेरून मालाचा पुरवठा जास्त जास्त होऊं लागला व खेड्यांतील माणसें निरनिराळ्या निमित्तानें बाहेर जाऊं लागलीं, तेव्हां लोहार, सुतार, कुंभार, चांभार वगैरे कारागिरांच्या स्थितींत कांहींसा बदल झाला हें खरें. त्यांतल्यात्यांत लोहार व सुतार यांची परिस्थिति फारशी बदलली नाहीं. लोखंडाचा जास्त जास्त प्रसार झाल्यामुळें लोहाराच्या कामाला कांहींशी जास्तच मागणी येऊं लागली असें म्हणतां येईल. या लोखंडाच्या प्रसारामुळें सुतारवर्गाचे थोडेंसें नुकसान झालें असावें; विशेषतः जेथें आउतें-अवजोरें लाकडी वापरलीं जात तेथें लोखंडी वापरलीं गेलीं असतां हें घडून आलें. लोखंडी नांगर अथवा उसाचे चरक यांचा प्रसार होणें हीं या प्रकाराचीं उदाहरणें होत. उलटपक्षीं, कुंभार व चांभार यांच्या परिस्थितींत बराच फरक पडला. कुंभारवर्ग हा पूर्वीपासूनच अगदीं नित्कृष्ट स्थितीतील असा होता. याच्या मालास मागणी दिवसेंदिवस कमी होत चालली असें दिसून येतें. तांबें, पितळ अथवा इतर धातूंचीं भांडीं पूर्वी-पेक्षा जास्त स्वस्त झालीं, त्यामुळें कुंभाराचा माल खेड्यापाड्यांतून कमी खपूं लागला आणि हा कारागीरवर्ग जास्तच खालावला. चांभार-दोरांची परिस्थिति याहूनहि कांहींशी निराळी. दोरांना मेलेल्या गुरांचीं कातडीं

कमावण्यास फुकट मिळत, तीं पुढें पुढें कातड्यास फार भाव येऊं लागल्या-मुळें मिळेनाशीं झालीं व त्यामुळें कातडीं कमावण्याचा खेड्यांतिल धंदा नाहींसा होऊं लागला. हीं कातडीं आतां शहरांत तरी कमावलीं जात, किंवा विनकमावलेलींच परदेशांत पाठविलीं जात. कातडीं खेड्यांतल्या खेड्यांत कमावलीं जाण्याऐवजीं बाहेर जाऊं लागल्यामुळें चांभारांची स्थिति स्वाभाविकपणेंच बदलली. चांभारांच्या बाबतींत परदेशी मालाची आयात प्रथम प्रथम फारशी भोंवत नसे, तींमुद्दा अलीकडे भोंवूं लागली आहे. याचप्रमाणें खेड्यांतील तेलाची गोष्ट. याच्या धंद्यास फार मोठा धक्का बसला तो केरोसीन तेलाच्या प्रसारामुळें. १८८० सालच्या सुमारास केरोसीन तेल बऱ्याच मोठ्या प्रमाणांत आपल्या देशांत येऊं लागलें. तेव्हांपासून तेलाची दिवाबत्तीच्या तेलाची मागणी नाहींशी झाली. अजून खाण्याच्या तेलासंबंधीं विशेष फरक झालेला नाहीं. खाण्याच्या तेलाच्या गिरण्या अद्यापि फारशा निघालेल्या नाहींत आणि कृत्रिम तूप वगैरे पदार्थ तितके सार्वत्रिक वापरांत नसल्यामुळें जुना घाण्याचा धंदा बराच टिकून आहे असें दिसतें.

लोखंड, काच, कागद इत्यादि धंद्यांची स्थितीहि वरीलप्रमाणेंच झाली. लोखंडाच्या धंद्याचा प्रसार जेथें जेथें खनिज लोखंड सांपडे व कोळशाचा पुरवठा सुबलक असे तेथें तेथें झाला होता. म्हैसुराकडील लोखंड व पेल्लाद फार जुन्या काळापासून जगप्रसिद्ध होते. महाबळेश्वराजवळ धावड लोखंड करीत. मध्यप्रांतांत भंडारा व जबलपूर जिल्हा, पूर्वेस संवळपूर, बीरभूम, ओड्याप्रांताचा डोंगराळ भाग, तसेंच हिमालयाच्या पायथ्याशीं असलेला संयुक्त प्रांतांतील कुमायून जिल्हा वगैरे निरनिराळ्या ठिकाणांहून लोखंड हिंदुस्थानभर येई. खनिज लोखंड वितळवून शुद्ध करण्याचें काम हें साध्या कोळशाच्या साहाय्यानें, उथळ उबड्या भट्ट्यांत, पिढीजाद जुनाट पद्धतीनें बहुतेक वन्य जातीच करीत. या धंद्याचा न्हास होण्याची मुख्य कारणें दोन. एकतर या धंद्यास कोळशाचा पुरवठा फार सुबलक लागे;

व त्यामुळे जेथें रानांतून लाकडांचा पुरवठा भरपूर आहे तेथेंच तो चालू शके. पण रानें जसजशीं कमी झालीं व कांहीं रानें सरकारनें राखीव केलीं, तसतसा कोळसा महाग होऊन लोखंडाचा धंदा बसू लागला. परंतु याहि-पेशा महत्त्वाची बाब म्हणजे लोखंड व पोलाद यांची वाढती आयात ही होय. एकीकडून उत्पादनाचा खर्च वाढला, तर दुसरीकडून स्वस्त मालाची चढाओढ सुरू झाली; व यामुळे हाहि धंदा नार्हीसा झाला. अर्थात् लोखंड गाळण्याची जुनी पद्धति फार खर्चाची असे. हा धंदा किती लवकर बसला याची पुढील हकीकतीवरून कल्पना येईल. बीरभूममध्ये एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस तो फार महत्त्वाचा होता. परंतु १८७० च्या आंतच तेथील पैदास सर्वस्वी थांबली. मध्यप्रांतांतील भंडारा जिल्ह्यांत १८५० च्या सुमारास लोखंड तयार करणाऱ्या १६० भट्ट्या होत्या; परंतु पुढील पन्नास वर्षांत त्यांपैकीं एखादीच शिल्लक राहिली असावी. काच, कागद वगैरे इतर धंद्यांचीहि तीच स्थिति झाली. महाराष्ट्रांत गेल्या शतकांत जुन्नर, एरंडोल, पुणे, नाशिक इत्यादि ठिकाणी कागद बराच तयार होत असे. पेशव्यांनीं या धंद्यास विशेष उत्तेजन दिलें होतें. परंतु परदेशी कागद आयात होऊं लागल्यावर त्याच्याशीं देशी कागदास सामना देणें अशक्य झालें. पुण्यांत जुन्या ४० कारखान्यांपैकीं १८८३ सालीं सारे आठच शिल्लक होते, असें गॅझेटियरमध्ये नमूद आहे; आणि यासहि मागणी होती ती मारवाडी वगैरे व्यापारी वहीखात्यांकरितां हा कागद वापरीत म्हणून. जुन्नरचा धंदा कांहीं जास्त दिवस टिकून राहिला; पण तोहि आज सर्वस्वी बुडालेला आहे. याप्रमाणें सर्वच प्रकारचे जुने उद्योगधंदे एकोणिसाव्या शतकांत बुडूं लागले व बरेचसे पुरते बुडाले.

अर्थात् ही गोष्ट कांहीं फक्त हिंदुस्थानांतच घडून आली असें नार्ही. यांत्रिक उत्पादन सुलभ व स्वस्त होऊं लागून वाहतुकीचीं साधनें वाढल्या-वर सर्व जगभरच जुन्या उद्योगधंद्यांचे दिवस भरले असें म्हणावयास हरकत नार्ही. जेथें जेथें धंदे टिकाव धरून राहिले तेथें त्यांस कांहीं विशिष्ट

परिस्थिति अनुकूल होती म्हणूनच. इतर ठिकाणी त्यांनी आपलें स्वरूप थोडेंसे बदलून नवीन तऱ्हेची उत्पादनपद्धति अगर आर्थिक व्यवस्था यांचा कांहीं अंशी स्वीकार केला. परंतु बहुतेक देशांत जुने धंदे गेल्या-बरोबर त्यांची जागा नवीन धंद्यांनी घेतली.

नवीन आर्थिक युगाचा विशेष म्हणजे यांत्रिक उत्पादन हा होय. वाफ, बीज यांच्यायोगें अथवा इतर मानवेतर शक्तीने चालविलेल्या मोठमोठ्या यंत्रांच्या साहाय्याने शेंकडों मजूर लावून कारखान्यांत माल पैदा करावयाचा आणि तो जगभर आगबोटी व आगगाड्या यांच्या द्वारे वाहून नेऊन खपवा-वयाचा ही पद्धत सर्व महत्त्वाच्या उद्योगधंद्यांत अलीकडे शेंपन्नास वर्षे रूढ झाली आहे. या नवीन उत्पादनपद्धतीस हिंदुस्थानांत १८५० च्या सुमारास सुरुवात होऊ लागली. ही सुरुवात कापड व गोणपाट विणणें या दोन धंद्यांत प्रथम झाली. हिंदुस्थानांत कापूस फार मोठ्या प्रमाणावर पैदा होत असे व या देशांत कापडाचा खपहि पुष्कळ. येथून कापसाची निर्गत आणि सुताची व कापडाची येथें आयात या दोन्ही गोष्टीस १८५० च्या पुढेंच विशेष भरती आली. तेव्हां याच सुमारास येथें कापडाच्या गिरण्या निघाव्या यांत कांहीं आश्चर्य नाही. जी गोष्ट कापडाची तीच गोणपाटाची. येथून ताग जाऊन त्याच्या बळावर डंडीला गिरण्या स्थापल्या गेल्या. तेव्हां डंडीच्या स्काॅच व्यापाऱ्यांपैकींच कांहींना तागाच्या माहेरघरांत, म्हणजे खुद्द बंगाल्यांत गिरण्या काढाव्या अशी बुद्धि ओघानेंच झाली. पहिली कापडाची गिरणी १८५१ साली एका पारशी गृहस्थानें मुंबईजवळ कुर्त्यास काढली; व पहिली गोणपाटाची गिरणी १८५४ साली कलकत्यास एका स्काॅच गृहस्थानें उघडली.

या दोन्ही नवीन धंद्यांची वाढ प्रथम अगदी मंदगतीने झाली. कापडाच्या गिरण्यांस परदेशी माल व हातमागांवर निघालेला देशी माल यांस दुहेरी टक्कर घ्यावयाची होती; आणि सुरुवातीस तरी हिंदुस्थानांत आग-गाड्यांचा प्रसार पुरता झाला नसल्यामुळे कापूस मुंबईस आणणें व कापड

तेथून निरनिराळ्या प्रदेशांत पाठविणें हें सुलभ रीतीनें करितां येत नसे. त्यांतच १८६०-६५च्या दरम्यान मुंबईस कापसाचा भाव अतोनात चढला, कापसाच्या सट्टेबाजीकडे व्यापाऱ्यांचें विशेष लक्ष वेधलें गेलें आणि मुंबईतील कापसाच्या महागाईमुळें गिरण्यांचें कापडहि फार महागलें. परंतु १८६५-६६ च्या सट्टेबाजीचा भर ओसरल्यावर त्या अवधीत निघालेल्या शेंकडों निरनिराळ्या धंद्यांत कापडाच्या गिरण्या हा एकच धंदा विशेष टिकाऊ असा दिसून आल्यामुळें मुंबईतील व्यापाऱ्यांचें लक्ष तिकडे जाऊन यापुढें कापडाच्या गिरण्यांची संख्या भराभर वाढूं लागली. १८६० च्या सुमारास हिंदुस्थानांत एकंदर गिरण्या बारावर नसाव्यात व पुढील दहा वर्षांत यांची संख्या वीसपर्यंत गेली असावी. १८७१ च्या पुढें मात्र गिरण्यांची वाढ किती झपाट्यानें होऊं लागली हें पुढें दिलेल्या आंकड्यांवरून दिसून येईल.

कापडाच्या गिरण्यांची वाढ

साल	गिरण्या	चात्या	माग
१८७६	४७	१,१००,११२	९,१३९
१८८१	६०	१,५१३,०९६	१३,७०७
१८९१	१२७	३,३५१,६९४	२४,५३१
१९०१	१९३	५,००६,९३६	४१,१८०

प्रथम ज्या गिरण्या निघाल्या त्या बहुतेक सुताच्या होत्या; व कापड विणण्याचा प्रयत्न फारसा केला गेला नाहीं. याचें कारण असें कीं, सूत तयार करणें या वेळेस विशेष किफायतशीर होतें. लँकाशायरमधून जेव्हां कापड येणें सुरू झालें तेव्हांपासूनच सूतहि येऊं लागलें व या सुताच्या आयातीची सारखी वाढच होत होती. यंत्रावर कापड विणण्यापेक्षां सूत काढणें अधिक सोपें. याला भांडवल कमी लागे व मजूरवर्गीहि साधारण हिं. इ...५

अडाणी असलेला चाले. तसेंच यांत्रिक उत्पादनाशी टक्कर देण्याचें चर-
ख्याचें सामर्थ्य हातमागापेक्षां फारच कमी. यामुळे गिरणीच्या सुताला
हातमागावर कापड काढणाऱ्या विणकरवर्गाकडून फार मागणी असे.
हिंदुस्थान व चीन यांमध्ये हातसूत मार्गे पडून तेथील गिऱ्हाइकी लँका-
शायर आधीं पटकावूं लागलें होतें. हेंच काम पुढें विशेष झपाट्यानें मुंबईच्या
गिरण्यांनीं केलें. हिंदुस्थानांतील कापूस हलक्या प्रतीचें सूत काढण्यास
फार चांगला होता. येथील मजुरी थोडी, तलम सूत काढण्यास लागणारें
विशेष कसब यास लागत नव्हतें, आणि कापसाच्या व सुताच्या
वाहतुकीचा खर्चहि थोडा. या सर्व कारणांमुळे सुताचा धंदा फार लवकर
वाढीस लागला. अगदीं सुरुवातीपासूनच सुताच्या गिरण्यांची मदार चीनच्या
गिऱ्हाइकीवर असे. १८७५ सालच्या पूर्वी सुताची निर्गत फारशी नव्हती.
१८७६-७७ सालीं एकंदर ८० लाख पौंड सूत परदेशीं गेलें, त्यापैकीं
६३ लाख पौंड सूत चीनमध्येच खपलें. १८९२-९३ सालपावेतो हा
व्यापार सारखा वाढतच होता. या सालीं हिंदुस्थानांतून एकंदर निर्गत
जवळजवळ १९ कोटि पौंडांची झाली; व तिजपैकीं १७.७ कोटि पौंड
सूत एकट्या चीननें घेतलें. तेव्हां या अवधींतील हिंदी गिरण्यांची
वाढ चीनशीं वाढत्या व्यापारानें झाली. बरील प्रकरणांत दर्शविल्या-
प्रमाणें एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत हिंदुस्थानांतून चीनमध्ये पुष्कळ
कापूस जात असे. ही कापसाची निर्गत १८७० सालपावेतो बरीच होती.
पण ती आतां नाहीशी होऊन हिंदी गिरण्यांतील सूतच कापसाच्या ऐवजीं
चीनमध्ये जाऊं लागलें. (हिंदुस्थानांतून १८७० सालीं चीनमध्ये
कापूस २१ लाख रु. किंमतीचा व सूत २५ हजार रु. किंमतीचें गेलें, तर
१८९२-९३ सालीं यांची किंमत अनुक्रमें सव्वालाख रु. व ६३ लाख रु.
होती). लँकाशायरच्या चीनशीं होणाऱ्या सुताच्या व्यापारास मुंबईच्या सुतानें
चांगला आळा बसून पंधरावीस वर्षांच्या आंतच मुंबईकरांनीं तो बहुतेक
काबीज केला. हिंदुस्थानांतहि जें थोडेंबहुत जाडेंभरडें सूत परदेशाहून

येत असें तेंहि येईनासें झालें. परंतु चीनमधील लँकाशायरची गिन्हाइकी जशी अगदींच बसली तसें आपल्याकडे होणें शक्य नव्हतें. याचें कारण असें कीं, या देशांत उत्तम तलम माल हातमागावर विणणारा फार मोठा विणकरवर्ग अस्तित्वांत होता; व तलम सूत काढणें हिंदी गिरण्यांस सुरुवातीस तर शक्य नव्हतें. या धंद्याच्या अगदीं प्रथमावस्थेंत गिरण्यांतून फारच जाड सूत निघे. तथापि यासंबंधीचे तपशीलवार आंकडे १८९५-९६ साल-पावेतो मिळत नाहींत. या सालापूर्वी जरा बरें सूत काढण्यास हिंदुस्थानांतील गिरण्यांत थोडी सुरुवात झाली होती. तरी या वर्षीच्या आंकड्यांवरून असें दिसतें कीं, गिरण्यांतील सुतापैकीं नऊ-दशांश माल २० नंबराहून कमी नंबराचा होता. याच्या उलट आयातींत असें आढळून येतें कीं, २५ नंबराच्या खालील कांहीं रंगीत सूत येत असें तेवढेंच; बाकी सर्व आयात २५ नंबरावरील, विशेषतः नं. ३१ ते नं. ५० मधील सुताची होत असे.

साधारणपणें १८९० ते १८९५ पावेतो हिंदी गिरण्या चीन देशांतील विणकरवर्गावर पुष्कळच अंशानें अवलंबून होत्या. १८९० च्या सुमारास येथील गिरण्यांत पैदा झालेल्या सुतापैकीं जवळजवळ अर्धें सूत परदेशांत पाठविलें जात असे. हिंदुस्थानांत खपत असलेल्या गिरण्यांच्या सुतापैकीं अर्ध्याहून बरेंच अधिक सूत येथील विणकरवर्ग विकत घेई व बाकीचें गिरण्यांतील मागांकडे जाई. आयात होत असलेलें सगळेंच सूत हातमागावर विणलें जाई व शिवाय हातसूत असें तें वेगळेंच. हातसुताच्या धंद्याबद्दल नक्की कांहींच सांगतां येत नाहीं. बंगाल प्रांतांत हा धंदा एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धांतच नष्ट झाला असावा, तर पवनी येथील नांवाजलेल्या झिळमिळी कापडास लागणारें सूत तेथील महारवर्गच काढीत असल्याबद्दल १८७० च्या गॅझेटियरमध्ये उल्लेख सांपडतो. लँकाशायरमधील सुताची आयात १८२५ च्या पुढें सुरू झाली. ही वाढतां वाढतां १८५० सालीं १ कोटि पौंड झाली. यापुढील आयात १८६० च्या सुमारास दोन, १८७० च्या सुमारास तीन, १८८० च्या सुमारास चार व १८९० च्या

सुमारास पांच कोटि पौंड अशी वाढत गेली. स्थूलमानानें असें म्हणतां येईल कीं, १८६० च्या पूर्वीं कांहीं विवक्षित प्रांतांतच हा धंदा बसला; परंतु याच्या पुढें त्याचा ऱ्हास सार्वत्रिक व झपाट्यानें होऊं लागला. १८६० च्या सुमारास हिंदी गिरण्यांचें असें फार थोडें सूत निघत असावें. या वेळेस झालेली सुमारे २ कोटि पौंडांची आयातच हातसुतास मुख्यतः घातक होती. पण लवकरच हिंदी गिरणसूत निघूं लागून १८७५ च्या सुमारास देशी व परदेशी मिळून जवळजवळ १० कोटि पौंड गिरणीचें सूत व १८९५ च्या सुमारास २० कोटि पौंडांवर सूत विणकरवर्गांत खपूं लागलें असावें. हे आंकडे अर्थात् अगदीं ठोकळ मानानें खरे मानावयाचे. तरी त्यांवरून हातसुताच्या धंद्याच्या क्षेत्राचें गिरणीच्या सुतानें केव्हां व कसें आक्रमण केलें याची बरोबर कल्पना येऊं शकते. विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी हातसुताचा धंदा हिंदुस्थानांतून जवळजवळ नामशेष झाला होता असें समजण्यास हरकत नाहीं. तलम सूत काढण्याचा धंदा बुडाला तो विलायतेंतील आयातीमुळे; परंतु त्रेशभर पसरलेल्या जाडेंभरडें सूत काढणाऱ्यांच्या पोटावर गाय हिंदी गिरण्यांतील पैदाशीनेंच आणिला. सुरुवातीच्या तीसपसतीस वर्षांत हिंदी गिरण्यांस जाडेंभरडें सूत काढण्यावर विशेष भर देतां येऊन चांगला फायदा कमवितां आला. परंतु १८९० नंतर एकंदर परिस्थितींत बराच बदल घडून आला. या वेळपावेतो जपानांत हिंदी सूत बरेंच पाठविलें जाई. जपानांत १८९० च्या पुढें गिरण्या निघाल्यामुळे हा व्यापार बंद झाला. तसेंच येथपावेतो चीनमध्ये होत असलेल्या निर्गर्तीत विशेषतः हुंडणावळीच्या अस्थिरपणामुळे बरीच अडचण भासूं लागली. तेव्हां या धंद्यांतील लोकांचें लक्ष धंद्याची वाढ कोणत्या नवीन दिशेनें करतां येईल याकडे साहजिकपणें गेलें. नवीन वाढ होणें दोन बाजूंनीं शक्य होतें. एक तर कापड विणण्यावर जास्त भर देणें; व दुसरें म्हणजे वरच्या नंबरचें सूत व जास्त तलम माल काढूं लागणें. १८९० च्या पूर्वीं हिंदी गिरण्यांतून निघालेल्या सुतापैकीं सारें एकपंचमांश सूत गिरण्यांतील मागांकडे जात

असावें. १८९५ सालीं स्थूलमानानें ३० कोटि वार कापड गिरण्यांत विणलें गेलें असेल. याच्या जवळजवळ अडीच ते तीनपट माल हात-मागावर निघत असावा; आणि या सुमारास परदेशी मालाची आयात २०० कोटि वार प्रतिवर्षीं होत होती. १८९० च्या पुढें सुताच्या बाजारास मंदी आल्यामुळें गिरण्यांत जास्त माग बसवूं लागले, हें वर दिलेल्या तत्त्वांतील चात्या व माग यांच्या १८९१ ते १९०१ चे दरम्यानच्या वाढीच्या प्रमाणावरून दिसून येईल. त्याचप्रमाणें जास्त तलम माल काढण्याकडेहि गिरणी-वाल्यांची प्रवृत्ति होत गेली. परंतु या बाजूनीं जी खरी वाढ झाली ती विसाव्या शतकांतच.

हलक्या प्रतीच्या कापसाची पैदास हिंदुस्थानांत विशेष होते, तर पाट (Raw Jute) हा बंगाल्याशिवाय जगांत कोठेंच पिकत नाहीं. यामुळें पाटाच्या गिरण्या काढण्यास कलकत्ता हें सहजच योग्य ठिकाण आहे. हिंदुस्थानांतून १८५० च्या पूर्वीच पाटाची निर्गत परदेशीं कशी होऊं लागली व डंडी येथें पाटाच्या गिरण्या कशा स्थापिल्या याची हकीकत मागें दिलीच आहे. कलकत्त्यास पहिली पाटाची गिरणी १८५४ सालीं उभारली गेली. परंतु प्रथम याहि धंद्याची वाढ फार मंदगतीनेच झाली. १८६४ मध्ये हिंदुस्थानांत साऱ्या दोनच गिरण्या होत्या. १८७५ सालीं यांची संख्या दहापर्यंत वाढली; आणि यापुढें धंद्याची प्रगति अगदीं एकसारखी झपाट्यानें होत राहिली. युरोपांत पाटाचा उपयोग पोर्ती, गोणपाट बनविण्याकडे होई; पण याशिवाय इतर बऱ्याच तऱ्हेचें कापड विणण्यांत व सतरंज्या अथवा गालिचे बनविण्यांत कापूस व लोकर यांजबरोबर पाट वापरण्यांत येई. हिंदुस्थानांत सुरुवातीस पाटाचा कोणताच उच्च दर्जाचा माल काढण्यांत येत नसे, तर बरींच वर्षे पोर्ती व गोणपाट हींच हिंदी गिरण्यांतून बाहेर पडत. परदेशीं अथवा बाहेरगांवीं धान्य वगैरे पाठविण्याकरितां पोर्ती आणि कापसाचे वगैरे गळे बांधण्याकरितां गोणपाट हिंदुस्थानांतल्या हिंदुस्थानांतच पुष्कळ लागे, यामुळें पाटाच्या गिरण्यांच्या

मालाचा खप स्वदेशांत बराच होई. तथापि प्रथमपासूनच परदेशांतसुद्धा या मालाची निर्गत होत होती. सुरुवातीस पोत्यांचीच निर्गत विशेष होई; पण १८८५ च्या पुढे गोणपाटाचीहि निर्गत होऊं लागली. प्रथम चीन, ईजिप्त, ऑस्ट्रेलिया या देशांतील गिन्हाईक कलकत्याच्या गिरण्यांनीं डंडी-पासून काबीज केलें; आणि पुढें तर अमेरिका व खुद्द इंग्लंड, स्कॉटलंड येथेहि हिंदुस्थानांतील गोणपाट व पोती हीं बरींच खपूं लागलीं. यामुळें डंडीचा व्यापार समूळ बसला असें झालें नाहीं; तथापि कापडाच्या धंद्याप्रमाणेंच पोती व गोणपाट हीं सोडून जास्त उच्च प्रकारच्या मालाकडे डंडीला लक्ष पुरवावें लागलें. या पाटाच्या गिरण्यांच्या धंद्यांत विशेष लक्षांत घेण्यासारख्या बाबी म्हणजे या कीं, अगदीं सुरुवातीपासून आजतागायत जवळजवळ सर्व गिरण्या कलकत्ता अथवा त्यालगतचा हुगळी किनाऱ्यावरील प्रदेश येथेंच स्थापिलेल्या आहेत. तसेंच या गिरण्या सुरुवातीस युरोपीय, विशेषतः स्कॉच लोकांनीं काढलेल्या असून या धंद्यांत जी वाढ झाली ती सर्व नवीन गिरण्या निघून नव्हे, तर जुन्या गिरण्यांनींच आपल्या कार्याचें क्षेत्र व प्रमाण वाढवून झाली. यामुळें प्रथमपासूनच या धंद्यांतील गिरणीवाल्यांची एकजूट बरीच राहून उत्पादनाचें नियंत्रण करण्याचा प्रघात या धंद्यांत बराच लवकर सुरू झाला. पाटाच्या मालाची मागणी एकंदर जागतिक व्यापाराच्या प्रमाणावर अवलंबून असे त्यामुळें व्यापारी तेजीमंदीचे परिणाम या धंद्यावर चटकन दिसून येत. असें असूनहि पाटाच्या गिरण्यांची प्रगति सारखी होत गेली याचें मुख्य कारण गिरणीवाल्यांची संघटना हेंच होय.

पाटाच्या गिरण्यांची वाढ

साल	गिरण्या	चात्या	माग
१८७९-८०	२२	७०, ८४०	४, ९४६
१८८९-९०	२७	१६४, २४५	८, २०४
१९०१-०२	३६	३३१, ३८२	१६, ११९

कापडाच्या व पाटाच्या गिरण्या याशिवाय कोंणत्याच नवीन कारखानी उद्योगधंद्यांत या काळांत फारशी प्रगति झाली नाही. परंतु सदरील गिरण्यांबरोबरच उत्पादनाचा एक नवीन प्रकार उदयास आला व वाढला. हा प्रकार म्हणजे मळ्यांचा होय. मळ्यांना आर्थिक उत्पादनाचा नवीन प्रकार म्हणून कारखान्यांच्या पंक्तीस बसविणें एकप्रकारें योग्य नव्हे. कारण यांत्रिक उत्पादन हा जो कारखान्यांचा विशेष तो मळ्यांत दिसून येत नाही. शिवाय कारखान्यांत कच्च्या मालास पक्क्या मालाचें स्वरूप देण्यांत येत असे, तर मळ्यांत कच्चा माल उत्पन्न करणें हेंच विशेषकरून घडून येई. परंतु एकसूत्री अमलाखाली बरेंचसें भांडवल घालून मजुरांच्या मोठमोठ्या समुदायांच्या साहाय्यानें मोठ्या प्रमाणावर कांहीं विवक्षित पैदास करावयाची हें मळ्यांचें वैशिष्ट्य आहे. मळेहि हिंदुस्थानांत नवीनच निघाले; आणि ते निघण्याचीं कारणें व त्यांना अनुकूल असलेली पार्श्वभूमिका हींहि कारखान्यांसारखीच असल्यामुळे मळ्यांचा विचार येथें करणें आपणांस जरूर आहे. हा विचार करावयाचा म्हणजे मुख्यत्वे तीन प्रकारच्या मळ्यांच्या धंद्यांचा: नीळ, चहा व कॉफी. हे तिन्ही प्रकारचे उद्योग युरोपियांनींच सुरू केले व अगदीं अलीकडेपावेतो हे पूर्णपणें त्यांच्याच हातांत होते.

यांपैकीं निळीच्या धंद्याचें स्वरूप इतर मळ्यांपेक्षां कांहींसें भिन्न होतें. चहा व कॉफी यांची लागवड पूर्वी वसाहत जवळजवळ नसलेल्या अशा डोंगराळ मुलखांत बहुधा झाली. मळेवाल्यांनीं लागवडीस अनुकूल असलेल्या प्रदेशांत बऱ्याच जमिनी खरेदी केल्या अथवा अन्य तऱ्हेनें मिळविल्या; आणि बाहेरून मजूर आणून जमीन स्वतःच तयार करून तेथें चहाची अथवा कॉफीची लागवड केली. निळीच्या बाबतींत तसें नव्हतें. अठराव्या शतकांत नीळ गुजराथेंत पुष्कळ पिकत असे. परंतु पुढें जमेका वगैरे बेटांतील निळीचें उत्पादन मोठ्या प्रमाणावर होऊं लागल्यामुळे गुजराथेंतील पिकाचें महत्त्व फार कमी झालें. १९ व्या शतकाच्या प्रारंभा-

पासून निळीच्या लागवडीच्या पुनरुज्जीवनाचे प्रयत्न, विशेषतः बिहार प्रांतांत युरोपीय लोकांनीं सुरू केले व त्यांत त्यांना लवकरच यशहि आलें. निळीच्या लागवडीचा प्रकार म्हणजे असा होता कीं, सामान्य शेतकरीच ती पिकवीत असे. युरोपीय मळेवाला हा स्वतः जमीनदार असे व तो आपल्या कुळांस नीळ पिकविण्यास भाग पाडी; अथवा जमीनदार नसल्यास शेजारच्या जमीनदारांच्या कुळांशीं नीळ पिकविण्याबद्दल करार करी. पुढें निळीचें पीक आल्यावर नीळ कारखान्यांत तयार करून परदेशीं पाठविणें हेंच कार्य कायतें युरोपीय मळेवाला करी. हा धंदा एकंदरीत लाभदायक होता; पण त्यांत शेतकऱ्यांवर फार जुलूम होत असे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. कारण मळेवाले आगाऊ पैसे देऊन अथवा अन्य रीतीनें शेतकऱ्यांस आपल्या पकडींत आणीत; आणि नंतर एका ठराविक भावानें आपल्या जमिनीपैकीं अमुक एक हिस्सा जमिनींत नीळ पिकविण्याची त्यांजवर जबरदस्ती करीत. निळीच्या लागवडीची खरी वाढ बंगाल व बिहार मध्ये १८६० च्या अगोदर झाली. या काळांत निळीस परदेशी व्यापारांत फार महत्त्व होतें; परंतु हें महत्त्व हळूहळू कमी होत गेलें.

इतर नवीन महत्त्वाच्या धंद्यांप्रमाणें चहाच्या धंद्यासहि सुरुवात १८५० च्या सुमारासच झाली. चहा आसामांत चांगला होऊं शकेल असा शोध जरी प्रथम १८२० मध्ये लागला, तरी चहाचा पहिला खाजगी मळा १८५२ सालीं लावला गेला; आणि १८५५ ते १८६० च्या दरम्यान या धंद्यास खरा आरंभ झाला. १८६० ते १८६५ या अवधींत मुंबईतील कापसाच्या सट्टेबाजीसारखीच चहाच्या धंद्यांतहि सट्टेबाजीची वावटळ उठली. चहाचा धंदा फारच किफायतशीर असें वाटून लंडनमध्ये चहाच्या कंपन्या भराभर स्थापन झाल्या. परंतु लवकरच तो भ्रमाचा भोपळा फुटला; व १८६६ पुढें मळ्यांची वाढ तितकीशी झपाट्यानें झाली नाहीं. तथापि जी झाली ती पूर्वासारखी धिनबुडी राहिली नाहीं. चहाची लागवड मुख्यतः आसामांतच प्रथम झाली; परंतु पुढें तिचा प्रसार दार्जी-

लिंगजवळचा प्रदेश, संयुक्त प्रांतांतील व पंजाबांतील हिमालयाच्या पायथ्याचा कांहीं मुलूख आणि निलगिरीचा डोंगराळ टापू येथेहि होत गेला. चहाचा खप परदेशींच फार होई. एकंदर पैदाशीच्या मानानें हिंदुस्थानांतील चहाची मागणी गेल्या शतकांत तर अत्यल्पच होती. आजहि चहाचा प्रसार इतका सार्वत्रिक झाला असून देखील एकंदर चहाच्या पिकांपैकी जेमतेम एकदशांशच हिंदुस्थानांत खपतो. बाहेरील गिन्हाइकांपैकी ब्रेट ब्रिटन व आयर्लंड हेंच कायतें महत्त्वाचें गिन्हाईक होतें; आणि चहाची बहुतेक सर्व निर्गत या देशांतच होई. १८६० पासून १९०० पर्यंतच्या चाळीस वर्षांत हिंदी चहानें हा प्रांत पूर्णपणें आक्रमिला; व १८६० सालीं विलायतेंत केवळ चिनी चहाच जो खपत असे तो पुढें तेथें अगदींच खपेनासा होऊं लागला. चहाचे मळे पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें इंग्रज भांडवलवाल्यांनींच स्थापिले व ते बहुधा आजतागायत त्यांच्याच ताब्यांत आहेत. राष्ट्रीयदृष्ट्या हिंदी लोकांना मजुरीचें नवीन क्षेत्र मिळालें आणि आसाम प्रांताची वसाहत या धंद्यामुळें बरीच झाली हेंच त्याचें महत्त्व. या दोन्ही प्रश्नांचा थोडा विचार पुढें करावयाचा असल्यामुळें येथें त्याबद्दल अधिक विस्तार नको.

कॉफीचे मळेहि १८५६ च्या पुढेंच झपाट्याने वाढूं लागले. चहाप्रमाणें १८६० ते १८६६ या सालांत प्रथम या धंद्यांतहि सट्टेबाजी झाली. जवळजवळ १८७५ सालपावेतो चहा व कॉफी यांच्या निर्गतीची किंमत सारखीच होती. परंतु १८७५ च्या पुढें कॉफीच्या निर्गतीची प्रथम वाढ खुंटून नंतर तिला ओहटीच लागली. याचीं कारणे म्हणजे बोअरर नांवाच्या किड्यानें मळ्यांची केलेली नासाडी व परदेशांतील, विशेषतः ब्राझिलमधील कॉफीच्या पैदाशीची वाढ हीं होत. चहाप्रमाणेंच कॉफीचें गिन्हाईक बहुतेक परदेशींच असल्यामुळें ब्राझिलमधील चहाओढ ही हिंदी धंद्याच्या वाढींतील प्रमुख अडचण असे; १८८९ ते १८९६ च्या दर-

म्यान ब्राझिल देशांतील अंदाधुंदीमुळें तेथील कॉफीची पैदास जशी कमी झाली तशी येथील धंद्यास तात्पुरती तेजी आली यावरून ही गोष्ट स्पष्ट होतें. परंतु तेव्हांपासून हा धंदा पुनः फारसा वाढीस लागलाच नाही; आणि बऱ्याच ठिकाणी कॉफीचे मळे काढून टाकून तेथे चहाची लागवड करण्यास मळेवाल्यांनीं सुरुवात केली.

आतां फक्त एकाच महत्त्वाच्या नवीन धंद्याचा विचार कारणें राहिलें व तो म्हणजे कोळशाचा. दगडी कोळशाच्या खाणी खणण्यास सुरुवात जरी अगदीं एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभीच झाली, तरी या कोळशाला त्या वेळेस कोठेंच मागणी नव्हती व तो दूरवर वाहून नेण्याची सोयहि नव्हती. यामुळें या खाणींची संख्या वाढणें शक्य नव्हतें. कोळशाचा प्रसार व वाढ या गोष्टी आगगाड्या सुरू होण्यावरच खरोखर अवलंबून होत्या; कारण दगडी कोळशाला पहिली मुख्य मागणी म्हणजे आगगाड्यांचीच; आणि राणीगंजपावेतों लोहमार्ग बांधला गेल्यानंतरच या टापूंतील खाणींची संख्या भराभर वाढूं लागली. हिंदुस्थानच्या भूगर्भांत कोळसा विपुल सांपडतो असें स्थान एकच; व तें म्हणजे बिहार प्रांतांतील राणीगंजजवळील प्रदेश हें होय. एकोणिसाव्या शतकांत इतर ठिकाणीं म्हणजे मध्यप्रांतांतील मोहपानी व वरोडा ह्या ठिकाणींच थोडासा कोळसा सांपडला. यामुळें पूर्वेकडील प्रांत सोडले असतां इतर हिंदुस्थानांतील भागांत कोळसा महाग पडतो; आणि पूर्वीच्याकाळीं जेव्हां आगगाड्यांचा प्रसार कमी होता व वाहतुकीचे दर जबर होते तेव्हां तर तो अतिशयच महाग पडे. यामुळें बरींच वर्षे कोळशाच्या खाणींची वाढ व्हावी तशी झपाट्यानें झाली नाही. विशेषतः सुएझ कालवा बांधला गेल्यामुळें इंग्लंडमधील कोळसा मुंबई, कराची यांसारख्या ठिकाणीं बराच स्वस्त मिळूं लागला. तेव्हां सुरुवातीस पूर्वेकडील व उत्तरेकडील आगगाड्या आणि कलकत्ता शहर येथेंच हिंदी कोळसा खपे. पश्चिमेकडील व दक्षिणेकडील आगगाड्यांस आणि मुंबईस कांहीं मध्यप्रांतांतील कोळसा व बाकीचा सर्व आयात झालेला कोळसा वापरीत

असत. हिंदुस्थानाच्या बहुतेक भागांत कोळसा इतका महाग पडे की, रानें विपुल असलेल्या प्रदेशांत आगगाड्यांकरितां सरपण म्हणून लाकडाचाच उपयोग करीत. हळूहळू कोळशांच्या खाणींची वाढ झाली. कोळसा काढणें व वाहून नेणें जास्त सुलभ होऊं लागलें. हिंदी कोळशांच्या मागणीचें क्षेत्र वाढूं लागलें. १८८० च्या पुढें कोळशाची आयात वाढेनाशी झाली व हिंदी कोळशाची पैदास मात्र बरीच वाढली. नंतर १८९० च्या सुमारास हिंदी कोळसा थोडथोडा परदेशांत जाऊं लागला व ब्रह्मदेशांतील गिन्हाइकी त्यास मिळाली. तथापि मुंबई, कराचीकडे मात्र त्यास आयात होत असलेल्या कोळशाशी इतक्यांत टक्कर देणें शक्य नव्हतें. (१८८० ते १९०७ च्या दरम्यान प्रतिवर्षी ६ ते ८ लाख टन कोळशाची आयात हिंदुस्थानांत होत असे. याच अवधीत हिंदुस्थानांतील कोळशाची पैदास पुढीलप्रमाणें वाढत होती:—१८७०; ४.५ लाख टन. १८८६; १२.९ लाख टन. १८९४; २८ लाख टन. १९०१; ६० लाख टन.) या काळांत कोळशाहूनहि जास्त किंमतीचें सोने हिंदुस्थानांतील खाणींतून काढण्यांत येई; परंतु एकंदर जगांतील पैदाशीच्या मानानें हिंदुस्थानांत सोने अगदींच कमी निघतें. शिवाय कोलारखेरीज अन्यत्र कोठेंच खनिज सोने सांपडलें नाहीं; आणि कोलारचेंहि महत्त्व सारखें कमी कमीच होत आहे. औद्योगिक प्रगतीच्या दृष्टीनेंहि सोन्याला कांहीं फारसें महत्त्व नाहीं. तेव्हां यासंबंधी अधिक तपशिलांत शिरण्याचें कारण नाहीं.

कापडाच्या व पाटाच्या गिरण्या, कोळशाच्या खाणी, आणि चहा-काँफीचे मळे एवढेच नवीन प्रकारचे उद्योगबंदे एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटीं हिंदुस्थानांत प्रस्थापित झाले होते. याशिवाय हिंदुस्थानांतील कच्चा माल जो परदेशी जाई तो पाठविण्याजोगा तयार करणें, कापसांतील सरकी काढणें, कापूस व पाट यांचे गळे बांधणें, तांदूळ सडणें, इमारती लाकडाच्या तुळ्या कापणें इत्यादि बाबतींत यंत्रांचा प्रसार झाला होता; आणि याप्रकारचे कारखाने सर्व हिंदुस्थानभर आढळून येतात. परंतु

हे धंदे केवळ हंगामी आहेत व यांचें औद्योगिकदृष्ट्याहि महत्त्व विशेष नाही. बाकी कांहीं रेशमी व लोंकरी कापडाच्या गिरण्या, कागदाच्या गिरण्या, दारू तयार करण्याचे कारखाने वगैरे नवीन धंदेहि कोठें कोठें अस्तित्वांत आले होते. तथापि त्यांचें प्रमाण अगदींच लहान होतें. १८९५ सालीं स्थूलमानानें कापडाच्या गिरण्यांत दीड लाख, पाटाच्या गिरण्यांत पाऊण लाख व कोळशाच्या खाणींत पन्नास हजारपावेतों मजूर कामाला लावलेले असत. इतर कोणत्याच धंद्यांतील कारखान्यांत मजुरांची संख्या दहा हजारपावेतों गेली नव्हती.

या नवीन धंद्यांस सुरुवात साधारणतः १८६० च्या सुमारास झाली व या सर्वांची वाढ १८७०-७५ च्या पुढें विशेष झपाट्यानें होऊं लागली. १८७५ पावेतों जुन्या धंद्यांचा न्हासहि मोठ्या प्रमाणांत होत होता. तेव्हां औद्योगिकदृष्ट्या १८७०-७५ या सालांत हिंदुस्थानची स्थिति जी अत्यंत निकृष्ट होती ती पुढील वीस वर्षांत कांहींशी सुधारली. न्या. रानडे यांनीं १८९३ सालीं गिहिलेल्या एका निबंधांत हाच सिद्धांत पुढें मांडला असून त्याच्या पुष्ट्यर्थ हिंदुस्थानच्या आयात-निर्गतींतील कच्च्या व पक्क्या मालाचें प्रमाण कसें चढत अथवा उतरत होतें हें दर्शविलें; आणि एकंदर सर्व धंद्यांच्या प्रगतीचा आढावा घेऊन हिंदी भांडवलवाल्यांनीं जर कसून प्रयत्न केला तर हिंदुस्थानांत फार मोठी औद्योगिक प्रगति थोडक्याच अवधींत होईल, असें त्या वेळेसच त्यांनीं भविष्य वर्ताविलें होतें.

प्रकरण चौथें

शेती व शेतकरी

हिंदुस्थानांतील शेतकऱ्यांची स्थिति ज्या निरनिराळ्या गोष्टींवर अवलंबून आहे त्यांतील मुख्य म्हणजे पाऊसपाणी, पिकाचे भाव व सरकारी सारा वसूल करण्याची मर्यादा व पद्धति या होत, असें म्हणण्यास हरकत नाही. आगगाडीच्या युगापूर्वी पिकाच्या भावास विशेष महत्त्व नव्हतें. कारण शेतकरी व ग्रामसंस्था स्वावलंबी असत. गांवांतील पीक फारसे बाहेर विकावयास जात नसे. गांवांतल्या गांवांत अलुत्या-बलुत्यांस पिकाच्या रूपानेंच त्यांचा माल व चाकरी यांबद्दल मोबदला देण्यांत येत असे आणि बाहेरून विकत घेण्याच्या वस्तूहि कमी होत्या. तेव्हां पीक चांगलें आलें व सरकारी वसूल घेण्यांत जुलूम झाला नाही म्हणजे तें सुबत्तेचें द्ये असें समजावयाचें. अर्थात् जमीनमहसूलविषयक सरकारी धोरण, हें शेतकऱ्यांच्या दृष्टीनें फार महत्त्वाचें समजलें पाहिजे. या बाबतींत 'हिंदुस्थानांत सर्वत्र सारखीच स्थिति नाही. बंगाल्यांत पहिल्यापासून जमीनदारी पद्धति, पड्डन तेथें कॉर्नवॉलिसच्या कारकिर्दीपासून धारा कायमहि करण्यांत आला. हा कायम केलेला धारा प्रथम फार जबर होता व त्यामुळे बंगाल्यांतील ब्रिटिश अमदानीच्या सुरुवातीचे जमीनदार ठार बुडाले. पुढें हळूहळू धान्याच्या किंमती वाढल्या व धान्याचा बोजा हलका झाला; आणि नंतर जमीनदारांचा वर्ग संपन्न बनला. संयुक्तप्रांत व पंजाब यांतसुद्धा एकप्रकारची जमीनदारीचीच पद्धति प्रचलित आहे. या दोन पद्धतींत फरक एवढाच कीं, बंगाल्यांत जी जमाबंदी करण्यांत आली ती इस्टेटवार म्हणजे एका जमीनदाराच्या संबंध जमिनीपुरती. परंतु पंजाब व संयुक्तप्रांत यांमध्ये ती मौजावार अथवा महालवार करण्यांत आली; म्हणजे आकार ठरविण्यांत आला तो प्रत्येक महालाकरितां (खेड्याकरितां). बंगाल्यांत मोठमोठ्या

जमिनी धारण करणारे जमीनदार असत, तर पंजाब व संयुक्तप्रांत येथें प्रत्येक खेडें लहान लहान भागीदार असणाऱ्या जमीनदारांत वांटलें गेलेलें असे. येथेहि कायम धारा बसवावा असें सुरुवातीस वाटत होतें; परंतु कांहीं वर्षांनंतर बराच खल होऊन याविरुद्ध निकाल पडला आणि जमीनमहसूल सरसकट लांब मुदतीचा बसवावा व वीस वीस अथवा तीस तीस वर्षांनीं फेरतपासणी व्हावी असें धोरण निश्चित झालें. बंगाल्यांतील जमीनदार साधारणपणें मोठा असामी व स्वतः शेत वाहणारा नव्हे; तेव्हां शेतकऱ्यावर जमीनमहसूलविषयक सरकारी धोरणाचा प्रत्यक्ष परिणाम होत नसे. कायमध्याच्या जमीनदारास फायदा मिळाला; पण शेतकऱ्यास त्याचें काय ! कारण जमीनदार त्याजवर जबर खंड लादून त्याला पिळून काढीतच असे. ही स्थिति बरीच दशकें अशी कायम राहून जमीनदार व त्यांचीं कुळें यांच्यामध्ये सारखी तेढ वाढत राहिली. यास तोड म्हणून हळूहळू कुळांचे हक्क रक्षण करण्याकरितां कायदे होऊं लागलें; व कुळांस काढून टाकणें अथवा खंडाची वाढ करणें यासंबंधीं जमीनदारांच्या हक्कांवर कायदेशीर नियंत्रण घालण्यांत आलें. जें बंगाल्यांत झालें तेंच कांहीं अंशीं संयुक्तप्रांतांत, विशेषतः अयोध्याप्रांतामध्ये झालें; आणि तेथेहि कुळांच्या संरक्षणार्थ कायदे करण्याची हळूहळू पाळी आली. कुळांच्या संरक्षणार्थ पहिला कायदा १८५९ सालीं बंगाल्यांत झाला. यांतील मुख्य तरतूद अशी कीं, बारा वर्षांहून अधिक वर्षें सारखा जो खंडकरी शेत वाहत असेल त्याला काढून टाकण्याचा जमीनदारास हक्क नसावा. तसेंच या कुळांचा खंडहि मुल्की कोर्टाच्या परवानगीशिवाय कमीअधिक करतां येऊं नये असें ठरविण्यांत आलें. यासंबंधीं पुढचे महत्त्वाचे कायदे म्हणजे १८६८ चा पंजाब व १८८५ चा बंगालमधील कायदा हे होत. याच्या उलट मद्रास व मुंबई या इलाख्यांत रयतवारी पद्धति प्रचलित आहे. येथें साधारणपणें प्रत्यक्ष शेतकरी हाच सरकारसारा भरणारा असामी. जमीनदार या इलाख्यांत फार थोडे; व निदान १८५० च्या सुमारास तरी खंडानें जमीन घेऊन वाहणारे शेत-

करीहि फार थोडे असत. यामुळें या प्रदेशांत सरकारी जमीनमहसूल-विषयक धोरणाचे परिणाम प्रत्यक्ष शेतकऱ्यासच जाणवत असत.

इंग्रज अमलदारांच्या अज्ञानामुळें अव्वल इंग्रजींत सर्व हिंदुस्थानभर शेतसारा फार जबर लादला गेला आणि त्यामुळें जमीनदारांची व शेतकऱ्यांची फार दैना झाली हें वर सांगितलेंच आहे. मुंबई इलाख्यांत वुड्गेट साहेबाच्या देखरेखीखाली नवीन महसूलपद्धति बसविण्याचें काम सुरू झालें; व १८४७ च्या संयुक्त अहवालांत ह्या नवीन रयतवारी पद्धतीची तत्वे पूर्णपणें ग्रथित झालीं. यापुढें एकंदर जमीनमहसुलाचा बोजा पूर्वीपेक्षा पुष्कळच कमी झाला व शेतकऱ्याची परिस्थिति सुधारूं लागली. मद्रास इलाख्यांत तर जवळजवळ १८६० सालपावेतों हा जमीनमहसूल कमी करण्याविषयी कांहीं करण्यांत आलें नव्हतें. त्यानंतर मात्र हा बोजा कांहींसा कमी झाला. संयुक्तप्रांतांत १८५५ चे 'शहाराणपूर कानू' अमलांत येण्यापूर्वी जमीनमहसुलाचा बोजा फार भारीच होता. १८५० पावेतों साधारणपणें जमीनमहसुलाची पद्धति व या करानें मान ह्या गोष्टीच ठरत होत्या. कांहीं प्रांतांत जमीनदारी तर इतर ठिकाणीं रयतवारी अमलांत आली. प्रथम जमीनदारांच्या अथवा शेतकऱ्यांच्या ऐन-उत्पन्नाच्या तीनचतुर्थांश इतपतहि कर वसूल करण्यापर्यंत मजल गेली; पुढें शहाराणपूर कानूंप्रमाणें ऐनउत्पन्नाच्या निम्न्याहून अधिक कर असूं नये असें संयुक्तप्रांतांत ठरलें; व साधारणपणें हाच नियम जिकडेतिकडे अमलांत येऊं लागला. प्रथम मोजणीखातें व मुल्कीखातें यांच्या कामास व्यवस्थित स्वरूप येण्याला वेळ लागला आणि एकंदर जमीनमहसुलाची आकारणी कशी करावी व उत्पन्नाचा अंदाज कसा बांधावा याविषयी त्या प्रांतांत सरकारी अमलदारांनीं आपआपल्या पद्धति व आपआपले ठोकताळे बसविले. हें सर्व होईपावेतों सारावसुली बहुतेक ठिकाणीं जबरच होत गेली; आणि कांहीं कांहीं प्रांतांत वसुलासंबंधीं अनन्वित जुलूमहि झाला. आधींच नवीन परकीय अमलांत कायदेकानू व राजकीय व्यवस्था ही एक-

दम बदलल्यामुळे समाजाची घडी बिघडली, ती या प्रकारामुळे विशेषच विस्कळित झाली. १८५०च्या पुढे जमीनमहसुलासंबंधी ठरावयाच्या गोष्टी राहिल्या त्या मुख्यतः फेरतपासणीच्या वेळेचे धोरण, सान्याची तहकुबी व सूट यासंबंधीचे धोरण, आणि शेतकऱ्याने स्वकष्टाने घडवून आणिलेल्या शेत-सुधारणेच्या उत्पन्नावर कर बसवावा किंवा नाही याबद्दलचा प्रश्न या होत. या सर्व प्रश्नांस पुढे जे मोठे दुष्काळ पडले त्यांनी तोंड फोडले व पुढील ५० वर्षांत फेरतपासणीच्या वेळेस सारावाढीची कमाल मर्यादा निश्चित करणे, तसेच पेकाच्या आणेवारीप्रमाणे सूट-तहकुबीचे नियम ठरविणे हे घडून आले.

फेरतपासणीच्या वेळेस काळजी किती वाहिली पाहिजे याचे उत्कृष्ट उदाहरण १८७५ सालच्या पुणे व अहमदनगर जिल्ह्यांतील शेतकऱ्यांच्या दंग्यांनी मिळाले. १८६४-६५ मध्ये कापसाच्या किंमती अतोनात वाढून जेव्हा शेती फार किफायतशीर झाली होती, त्या वेळेस अहमदनगर व पुणे जिल्ह्यांतील कांही तालुक्यांत सान्याची फेरतपासणी होत होती. कापसाची प्रचलित किंमत ही अशीच राहणार असे गृहीत धरून सरकारी अमल-दारांनी या वेळेस सारा दुपटी-तिपटीने वाढविला. पुढे चारपांच वर्षांत या किंमती खालावल्या; १८७० ते १८७४ या सालांत तर सर्वच अतोनात स्वस्ताई झाली. यामुळे शेतकऱ्याचे उत्पन्न फार कमी झाले; आणि त्याचे सावकारी देणे व जमीनमहसूल ही पैशांत बांधलेली असल्यामुळे त्यांचा बीजा आता असह्य झाला. तेव्हा तेथील सावकारांविरुद्ध उठून त्यांची घरे लुटणे, कर्जरोखे फाडणे इत्यादि प्रकार शेतकऱ्यांनी केले. या प्रकरणी सरकारने नेमिलेल्या चौकशीमंडळाने दंग्याचे एक कारण म्हणजे भारी जमीनमहसूल हे दर्शविले; व त्यावर सरकारने इंदापूर वगैरे तालुक्यांतील सारा कमी करून यापुढे कोणत्याहि फेरतपासणीच्या वेळेस एका विवक्षित मर्यादेपलीकडे सारा वाढवावयाचा नाही असा नियम घालून दिला.

धान्याच्या बाजारभावावर शेतकऱ्याची आर्थिक स्थिति बरीच अव-

लंबून राहणार हें उघड आहे. जुन्या काळीं जरी खेड्याच्या बाहेर फारसा व्यवहार करण्यांत येत नव्हता आणि त्यामुळे जरी पैशाची फारशी जरूरी शेतकऱ्यास भासत नसे, तरी शेतसाऱ्याची रक्कम पैशांतच निश्चित केली असल्यामुळे व साऱ्याचा वसूलहि पैशाच्या रूपानेच होत असल्यामुळे निदान शेतसारा भरण्यापुरता तरी पैसा त्याला उभारावा लागेच. आणि शेतसाऱ्याचा बोजा जर अवल इंग्रजींत होता त्याप्रमाणें फार त्रासदायक असला, तर पिकाच्या भाग्यावर शेतकऱ्याची सुस्थिति बऱ्याच अंशी अवलंबून असणें साहजिक होतें. भाव सारखे खालावत असल्यास शेतकऱ्याची स्थिति हलाखीची होत असे. त्यांत १८५० च्या पूर्वीच्या काळाबद्दल लक्षांत घेण्यासारखी गोष्ट ही कीं, या काळांत किंमतींचें मान सारखें उतरत होतें. रस्ते व आगगाड्या यांचा फैलाव होण्यापूर्वी मालाच्या किंमतींतील चढउतार वर्षोवर्षी अचानक व फार मोठ्या प्रमाणावर घडून येत असत. उदाहरणार्थ धुळ्यास जोंधळा एका रुपयास १८२४ साली ३७ शेर होता, तर १८२९ मध्ये ७२ शेर, १८४६ त १९ शेर, १८४८ त ८५३ शेर व १८६१ साली २५ शेर होता. तथापि याप्रमाणें जरी किंमती सारख्या बदलत असल्या तरी साधारणपणें या वेळीं किंमतींचा कल उतरण्याकडे होता असें म्हणतां येईल. याचें मुख्य कारण म्हणजे, चलनी नाण्यांत त्रिपेश वाढ झाली नाही व सोनेंचांदी पूर्वीपेक्षां फारशी मुबलक नव्हती, परंतु नाण्यांत व्यवहार पूर्वीपेक्षां जास्त होऊं लागला—विशेषतः सरकार जमीनमहसूल सरसकट नाण्यांतच वसूल करूं लागलें व त्यामुळे नाण्यास मागणी जास्त होऊन मालाच्या किंमती कमी झाल्या हें असावें. १८५० च्या पूर्वी शेतकऱ्याची स्थिति खराब होण्यास हें एक महत्वाचें कारण होतें हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. १८५० नंतर ऑस्ट्रेलिया व कॅलिफोर्निया या प्रदेशांत सोन्याच्या व रुप्याच्या नवीन खाणी सांपडल्यामुळे चलनी नाणें पुनः मुबलक होऊं लागलें; आणि किंमती थोडथोड्या वाढूं लागल्या त्या

१८६० च्या पुढे १८६५ पर्यंत फारच झपाट्याने वाढल्या. १८६५ नंतर त्या पुनः उतरून लागून १८७० ते १८७६ मध्ये त्या बऱ्याच उतरल्या. पुढे दुष्काळामुळे चढलेल्या किंमती दुष्काळानंतर लगेच उतरल्या आणि १८८० ते १८९० या काळांत त्यांत फारसा फरक पडला नाही. परंतु साधारणपणे १८९० च्या सुमारास किंमती ज्या चढू लागल्या त्या यापुढे सारख्या चढतच गेल्या. १८५० च्या पुढील पन्नास वर्षांत विशेष लक्षांत घेण्यासारखे फरक म्हणजे १८६१ ते १८६५ पर्यंत एकदम किंमतीत चढ व त्यापुढे कांहीं वर्षे लागलेला एकदम उतार हेच होत. अर्थात् सर्वच पदार्थांच्या किंमतीत सारखेच फरक पडत गेले नाहीत. यांत विशेष लक्षांत घेण्यासारखी गोष्ट म्हणजे १८८० ते १८९५ पर्यंत युरोपांत एकंदर किंमती उतरत होत्या व त्यामुळे हिंदुस्थानांतहि कापूस, गहू वगैरे मालाच्या किंमती उतरल्या. परंतु एवढ्याच अवधीत तांदूळ, पाट, जवस यांच्या किंमती बऱ्याच वाढल्या. साधारणपणे वाढत्या किंमतींच्या अवधीत शेतकऱ्याचा बराच फायदा होतो, असे ठोकळ मानाने म्हणता येईल. १८७० च्या पुढे किंमती प्रथम खालावल्या व नंतर दुष्काळ आला यामुळे पुनः शेतकऱ्याची स्थिति वाईट झाली. उलट १८८० च्या पुढे बरीच वर्षे किंमतीत फारसा फरक पडला नाही तरी पावसाचे मान बरे असल्यामुळे शेतकऱ्यास पुनः डोकें वर काढण्यास कांहींसा वाव मिळाला. १८९० नंतर पुनः हळूहळू पदार्थांच्या किंमती वाढण्यास सुरुवात झाली. एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटच्या दशकांत दोन बरेच मोठे दुष्काळ पडल्यामुळे धारण मध्यंतरी खालीवर फार झाली. परंतु १९०० सालच्या पुढे तर फारच झपाट्याने किंमती वाढल्या, असे म्हणण्यास हरकत नाही; त्या इतक्या की, सरकारने या किंमतींच्या वाढीचा विचार करण्याकरितां एका अमलदाराची—श्री. दत्त यांची खास नेमणूक केली. महायुद्धाच्या पूर्वी दहा-पंधरा वर्षे ही जी महागाई झाली त्याचे कारण काय असावे या वादांत शिरण्याचे प्रयोजन नाही. एवढे मात्र खरे की, जगांतील इतर देशांपेक्षां

हिंदुस्थानांतील किंमती या काळांत विशेषच वाढल्या. शेतकी माल जो परदेशी जात असे त्याच्याहि किंमती वाढल्या व त्यामुळे एकंदरीत शेतकऱ्याची स्थिति या काळांत बरी होती. महायुद्धामुळे महागाईस अतोनात ऊतच आला ही गोष्ट सर्वश्रुत आहे. तथापि या किंमती वाढल्या त्या सर्व पदार्थांच्या सारख्याच वाढल्या नाहींत हें या वेळेस विशेष झालें. त्यांतल्या-त्यांत हिंदुस्थानांतून जो माल परदेशांत जात असे त्याच्या किंमती लढाई चालू असतां बहुतेक वाढल्या नाहींत. तांदूळ, गहू, गळिताचीं धान्ये व पाट यांच्या किंमती बहुतेक स्थिरच राहिल्या. कापूस, कातडा वगैरे कांहीं जिनसांच्या किंमती वाढल्या; पण त्या परदेशांहून येणारा जो माल त्याच्या मानानें कमी वाढल्या; आणि १९१८ नंतर ज्या सर्वच किंमती वाढल्या त्यांतहि हें वैशिष्ट्य कायम राहिलेंच. शेतकऱ्याच्या कच्च्या मालाच्या किंमती या कारखान्यांतून निघणाऱ्या व शेतकऱ्यास विकत घ्याव्या लागणाऱ्या कापड, केरोसीन, मीठ, साखर इत्यादि मालाच्या किंमतीपेक्षां फार कमी वाढल्यामुळे शेतकऱ्याचें एकंदरीत नुकसान झालें; आणि हें जें वाढत्या किंमतीचें भिन्न प्रमाण तें पुनः जवळजवळ १९२४-२५ पावेतो सुधारलें नाहीं. यानंतर पांचएक वर्षे बरीं गेलीं असतील तो १९२९-३० पासून किंमती भराभर खालावण्यास सुरुवात झाली व त्या आज (१९३२) अतोनातच खालावल्या आहेत. त्यांत विशेष वाईट हें कीं, शेतकी पैदाशीच्या किंमती इतर मालापेक्षां जास्त खालावल्यामुळे शेतकऱ्याचें दुष्पट नुकसान झालें आहे; व त्याची स्थिति १८७०-७५ सालांत पुणें, अहमदनगर भागांत ज्या वेळेस दंगा झाला त्या वेळेच्या स्थितीसारखी झाली आहे.

पूर्वाप्रमाणेंच अवर्षण, पूर इत्यादि नैसर्गिक आपत्ति शेतकऱ्यावर अजूनहि कोसळतात. त्यांचे परिणाम हल्लीं कांहींसे भिन्न होतात ते कसे, हें मागील एका प्रकरणांत दर्शविलें आहे. जेथें पाऊस अनिश्चित व दुष्काळ पडण्याची भीति फार, त्या टापूंत शेतकीच्या पद्धतींत सुधारणा करणें फार कठीण; व तेथील शेतकऱ्यास कर्जमुक्त करणें अशक्यप्राय आहे. तथापि

गेल्या साठसत्तर वर्षांत दुष्काळ पडण्याबरोबर त्याचे तात्कालिक परिणाम तरी शक्य तितके कमी भासू द्यावे म्हणून बरेच प्रयत्न करण्यांत आले असून ते बहुतांशी यशस्वीहि झाले आहेत.

१८५० च्या पुढें फार मोठे असे दुष्काळ हिंदुस्थानांत १८७६-७८, १८९५-९६, १९००-०१, १९०७-०८ व १९१८-१९ या सालीं पडले. १८५० पासून १८७० पर्यंतचीं वर्षे हिंदुस्थानभर साधारण बरीं गेलीं. जिकडेतिक्डे महसुलाचा बोजा कमी झाला होता, व्यापार वाढत होता व एकंदर धारणाहि वाढत होती. या अवधीतच कापसाचे भाव वाढल्याचा अतिशय फायदा कांहीं भागांस मिळाला होता. परंतु १८६८ पासून पुढील दहा वर्षांत मात्र दुष्काळांची एक मालिकाच लागली. १८६८-६९ च्या राजपुतान्यांतील दुष्काळाचा मार्गे उल्लेख केला आहेच. यापुढील महत्त्वाचा दुष्काळ म्हणजे १८७३-७४ मधील बंगाल व बिहार प्रांतांतील होय. दुष्काळनिवारणार्थ जे उपाय सरकार अलीकडे योजतें त्यांस ह्या दुष्काळांत प्रथम सुरुवात झाली असें म्हणतां येईल. राजपुतान्यांतील मृत्युसंख्येमुळे सरकारी अधिकाऱ्यांच्या मनावर अतिशय परिणाम झाला होता व या दुष्काळांत लोकांस मदत फार सढळ हातानें करण्यांत आली. याहिपेक्षां मोठा दुष्काळ १८७६-७८ या सालीं सर्व दक्षिणभर पडला. जेथे जेथे आगगाड्या बांधल्या गेल्या होत्या, तेथे तेथे दुष्काळाचें निवारण करणें फारसें कठीण गेलें नाहीं. परंतु कर्नाटकांतील कांहीं भागांत मृत्युसंख्या आगगाड्यांच्या अभावीं पुष्कळ वाढली. तसेंच धान्य जरी वाढून नेतां आलें तरी चारा वाढून नेणें तितकें सोपें नव्हतें; म्हणून दक्षिणेंतून सर्व बाजूंनीं सध्याद्रीच्या प्रदेशांत चरण्याकरितां गुरांचे मोठमोठे कळप येऊं लागले. पण यांतील बहुतेक तेथे पोंचण्यापूर्वीच मृत्युमुखी पडून शेतकऱ्यांचें अतोनात नुकसान झालें. या वेळेस सरकारनें दुष्काळी कामें बरींच काढलीं; परंतु त्यांचा कारभार सरकारनें अत्यंत कंजुषपणानें चालविचा अशी ओरड झाली. या सर्व गोष्टींची १८८० च्या दुष्काळ-कमिशननें पूर्ण चौकशी

करून एकंदर दुष्काळी कामें व दुष्काळनिवारणार्थ इतर उपाययोजना यांस निश्चित स्वरूप दिलें. या दुष्काळांत प्रत्यक्ष उपासमारीनें जरी माणसें फारशीं दगावलीं न हींत, तरी दुष्काळानंतर पटकी व इतर सांथी येऊन मृत्युसंख्या अतोनात वाढली. १८७८ च्या पुढें पुनः बरींच वर्षे असे मोठे दुष्काळ पडले नाहीत तथापि १८९५-९६ सालीं जो मोठा दुष्काळ पडला तो अगदीं संबंध देशभर. दुष्काळी कामें उघडण्याची वगैरे योजना तयार असल्यामुळें ही व्यवस्था बरी ठेविली गेली. परंतु या दुष्काळांत दुष्काळी कामावरील मजुरीचा दर व विशेषतः दुष्काळांतसुद्धा सारा चोपून वसूल करण्याची कांहीं प्रांतिक सरकारांची पद्धति यांवर बरीच टीका झाली; आणि दुष्काळानंतर नेमिलेल्या कमिशनची विशेष महत्त्वाची शिफारस म्हणजे साऱ्याची सूट व तहकुबी प्रांतिक सरकारांनीं सढळ हातानें देत जावी हीच होती. हा दुष्काळ पडल्यानंतर थोड्या वर्षांत म्हणजे १८९९-१९०० सालीं संबंध मुंबई इलाखा, मध्यप्रांत, वन्हाड व निझामाचें राज्य आणि मद्रास इलाख्याचा बराच भाग येथें पुनः कडक दुष्काळ पडला. एका प्रखर दुष्काळानंतर लगेच हा दुसरा दुष्काळ पडल्यामुळें लोकांची स्थिति फारच हलाखीची झाली हें सांगावयास नकोच. या दुष्काळांतील विशेष गोष्ट म्हणजे चाऱ्याची भासलेली अतोनात टंचाई ही होय. यामुळें गुजराथेंतील गुरांची फारच हानि झाली. वन्हाड व गुजराथ या दोन्ही भागांत जवळ जवळ एकोणिसाव्या शतकांत केव्हांच दुष्काळ पडला नव्हता, तो या शतकांत पडल्यामुळें तेथील लोकांस त्याचे परिणाम विशेषच भासले. पूर्वीच्या दुष्काळामुळें लोकांत त्राण कांहींच उरलें नव्हतें, तेव्हां या खेपेस दुष्काळी कामावर येणाऱ्या लोकांची संख्या फार वाढली; आणि सरकारनें हि लोकांस मदत करण्याच्या बाबतींत अधिक उदार धोरण या वेळेस स्वीकारिलें.

एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत जवळजवळ सर्व हिंदुस्थानभर आगगाड्या बांधून झाल्या आणि सर्व प्रकारची वाहतूक पुष्कळच सुकर व स्वस्त झाली. यामुळें चालूं शतकांतील दुष्काळांचें स्वरूप पूर्वीच्या इतकें

भयानक राहिले नाही. उदाहरणार्थ १९०७-०८ साली हिंदुस्थानांतील बहुतेक प्रांतांत पाऊस अत्यंत कमी पडला व संयुक्तप्रांतांत तर पिके ठार बुडाली; तसेंच १९१८-१९ साली मुंबई इलाखा, संयुक्तप्रांत, पंजाब व इतर प्रांतांतील कांही भागांत सुद्धा पुरतें अवर्षण पडलें. परंतु या दोन्ही खेपेस दुष्काळाचे परिणाम मागील खेपांइतके जाणवले नाहीत. या दुष्काळांचा परिणाम मृत्युसंख्येवर फारसा घडून आला नाही; व दुष्काळीं कामें उघडणें अथवा परप्रांतांतून दुष्काळग्रस्त टापूंत धान्य आणविणें वगैरे कोणत्याच गोष्टी फारशा अवघड गेल्या नाहीत.

याप्रमाणें वाहतुकीच्या मार्गांची वाढ झाल्यानंतर जमीनमहसुलाची सूट व तहकुबी देणें, दुष्काळी कामांची योजना प्रथमापासून निश्चित करून व दुष्काळनिवारणार्थ निधि जमवून ठेवून त्यांचा वेळेवर उपयोग करणें, आणि दुष्काळ सरल्यावर शेतकऱ्यास गुरें विकत घेणें इत्यादि गोष्टीं करितां तगाई देणें, अशा प्रकारच्या उपाययोजना हळूहळू बनत जाऊन त्या अमलांत येऊं लागल्यामुळे दुष्काळाचे तात्कालिक परिणाम सारखे कमी कमी जाचक होत गेले. तथापि यामुळे दुष्काळाचें निवारण कायमचें झालें असें नाही; आणि हें निवारण जेथें जेथें पाऊस फार अनिश्चित आहे, तेथें तेथें पुरतें होणेंहि शक्य नाही. त्यास एकच उपाय म्हणजे अन्य तऱ्हेने पाण्याचा पुरवठा करून शेतकऱ्याची अवर्षणाची भीति घालविणें हाच होय. या बाबतींत ब्रिटिश अमदानींत बरेंच कार्य घडून आलें असें म्हणतां येईल. कंपनी सरकारनें यमुनानदीचे जुने कालवे आणि कावेरी व कोलेरून नद्यांच्या मुखांशीं असलेले पाटबंधारे सुधारणें, गंगानदीपासून एक मोठा कालवा काढणें व गोदावरीच्या मुखालगतच्या प्रदेशांत पाटबंधारे बाधणें हीं कामें केलीं होती. १८६० च्या पुढेहि पाट-कालव्यांचें काम हळूहळू चाललें होतें. पण त्यास खरा जोर १८८० च्या दुष्काळ-कमिशनच्या शिफारशीमुळे आला. या कमिशननें दुष्काळनिवारणार्थ स्वतंत्र निधि सरकारनें काढून त्यांतून कालव्यांचीं वगैरे कामें झपाट्यानें हातीं घेणें

अवश्य आहे असें आपलें मत दिलें. या कमिशनच्या शिफारशीमुळे सतलज व चिनाब, आणि संयुक्तप्रांतांत गंगा व बेटवा या नद्यांपासून आणखी कालवे काढण्यांत आले; आणि या कमिशनच्या शिफारशीमुळेच आर्थिकदृष्ट्या जरी कालवे तोड्यांत पडले तरी दुष्काळनिवारणार्थ कांहीं टापूंत ते बांधण्याचा प्रघात सुरू झाला. बुंदेलखंडांतील बेटवा व महाराष्ट्रांतील नीरा नद्यांचे कालवे हेच या प्रकारचे पहिले कालवे होत. १८८० च्या कमिशनने शिफारस केलेलीं सर्व कामें बांधून झाल्यावर १९०१-०३ सालीं एक खास पाटबंधाऱ्यांचें कमिशन नेमण्यांत येऊन यापुढील कार्य बहुतांशी या कमिशनच्या शिफारशींस अनुसरूनच झालें. यांतील सर्वांत महत्त्वाचें काम पंजाबांतील सतलज, चिनाब व झेलम या नद्यांवरील होय. अलीकडे अयोध्या व रोहिलखंडमधील शारदा कालव्याचें काम फार मोठें असें झालें आहे. दुष्काळनिवारणार्थ बांधलेल्या कालव्यांपैकी महाराष्ट्रांत गोदा, नीरा व प्रवरा या नद्यांचे कालवेहि बरेच महत्त्वाचे आहेत. हल्लीं चालू असलेल्या कामांपैकी मद्रास इलाख्यांत कावेरी-मेलूर कालवा व सिंधमधील सकरचें धरण हीं विशेष महत्त्वार्ची कामें होत.

कालवे बांधणें हें सर्व प्रांतांत सारखेंच शक्य नाहीं. बंगाल प्रांतांत कालवे बांधणें अगदींच शक्य नाहीं व त्यांची तेथें तितकी जरूरीहि नाहीं. दक्षिणेतील पुष्कळ भागांत कालवे बांधणें अवश्य असूनहि तें शक्य कोटींतील नाहीं. उलट पक्षी, सिंधमधील बहुतेक सर्व लागवड पुराच्या कालव्यांतील पाण्यावरच अवलंबून आहे. सिंधमधील कालवे हे बहुतेक फार पुरातन कालापासून बांधलेले आहेत; परंतु ब्रिटिश सरकारच्या कालवे बांधण्याच्या धोरणानें फार मोठा फरक कोठें घडून आला असेल तर तो पंजाबांत होय. पंजाबच्या पश्चिम भागांत या कालव्यांमुळे अगदीं निर्जन असलेला प्रदेश सुपीक होऊन तेथें आतां नवीन वसाहत झाली आहे. या कालव्यांमुळे पंजाबांत आजतागायत जवळजवळ एक कोटि एकर जमीन वहीत जमीन म्हणून नव्यानें जमेस आली. सिंधमधील सकरचें धरण

यशस्वी ठरल्यास तेथेहि बऱ्याच जमिनीवर नव्यानं पिकांची लागवड करता येईल असा अंदाज आहे. याच्या खालोखाल संयुक्तप्रांतांतील गंगा व यमुना या नद्यांचे कालवे आणि मद्रास इलाख्यांतील गोदावरी, कृष्णा, कावेरी, कोलेरून, पेरियर इत्यादि नद्यांचे मुखाजवळ असलेले पाटबंधारे व कालवे यांचे महत्त्व आहे. दुष्काळनिवारणार्थ म्हणून केलेल्या कालव्यांत प्रमुख म्हणजे महाराष्ट्रांतील व बुंदेलखंडांतील कालवेच होत; परंतु हे असले कालवे फारसे वाढविणें शक्य नाहीं. निरनिराळ्या प्रांतांतील एकंदर वहीत जमीन घेतल्यास त्यांतील जवळजवळ चारपंचमांश जमिनीस सरकारी कालव्याचें पाणी सिंधमध्ये, व दोनपंचमांश जमिनीस पंजाबमध्ये मिळतें, तर हेंच प्रमाण महाराष्ट्रांत शेंकडा एक एवढेंच पडतें !

सरकारी कालवे व तलाव हींच फक्त पाणी पुरविण्याची कृत्रिम साधनें नव्हत. खाजगी विहिरी, सामुदायिक बंधारे, अथवा लहानलहान तलाव हीं सर्व हिंदुस्थानभर विखुरलेलीं सांपडतात; आणि शेतकी कमिशननें दर्शविल्याप्रमाणें मोठीं सरकारी कामें जरी कांहीं विशिष्ट टापूंतच हातीं घेण्याजोगीं असलीं तरी असल्या लहान खाजगी कामास उत्तेजन देणें हें सगळीकडेच शक्य आहे. परंतु इकडे सरकारचें लक्ष जावें तसें अद्यापि गेलेलें नाहीं.

१९०३ सालीं पाटबंधारा-कमिशननें प्रसिद्ध केलेल्या आंकड्यांवरून असें दिसतें कीं, त्या वेळेस एकंदर मानवी प्रयत्नानें पाणीपुरवठा केलेल्या जमिनीपैकीं दोनपंचमांश सरकारी कामानें भिजली गेली होती, तर बाकीची सर्व खाजगी विहिरींनीं व बंधान्यांनीं. त्या वेळेस सरकारी कालव्यां-खालील क्षेत्रफळ साधारणतः १८५ लक्ष एकर होतें. तेव्हांपासून यांत बरीच वाढ होऊन तें हल्लीं ३१६ लक्ष एकर झालें आहे. खाजगी विहिरींची वगैरे वाढ मात्र गेल्या तीस वर्षांत कांहींच झालेली दिसून येत नाहीं. हे सर्व आंकडे अर्थात् केवळ खालसा प्रदेशापुरतेच आहत.

गेल्या शेंपन्नास वर्षांत हिंदुस्थानांतील एकंदर कृषिपद्धतींत फारसा फरक

झालेला नाही; व लहान प्रमाणावरील शेती जाऊन मोठ्या प्रमाणावरहि शेती कोठें सुरू झाली नाही. बटाट्यासारखें नवीन असें एखादेंच पीक देशांत आलें व कांहीं जुन्या पिकांत—कापूस, गहू इत्यादींत नवीन जातीचें बियाण तयार करवून तें पसरविल्यामुळे कोठें कोठें शेतकऱ्याचा बराच फायदा झाला एवढेंच. बाकी नवीन अवजारे अथवा यांत्रिक शक्ति यांचा प्रसार जवळजवळ कांहींच झाला नाही. उसाचा लोखंडी चरक अथवा लोखंडी नांगर हे अपवादात्मक गणावयाचे. खत देणें, पेरणी, लागण, कापणी वगैरेच्या पद्धतींत महत्त्वाचे फरक कांहीं घडून आले नाहीत. पण खेडें हें सर्व बाबतींत आतां स्वावलंबी राहिलें नसल्यामुळे शेतकऱ्याची बाजारावर दृष्टि ठेवून जें किफायतशीर पडेल तें पिकविण्याकडे सांप्रत बरीचशी प्रवृत्ति होऊं लागली आहे.

पूर्वी बहुतेक सर्वच जिनसा खेड्यांतल्याखेड्यांतच तयार होत; व मीठ, साखर, कापड यांसारख्या कांहीं अगदींच थोड्या बाहेरून आणिल्या जात. यांत साखर व कापड यांच्याविषयी लक्षांत घेण्यासारखी गोष्ट ही कीं, याहि जिनसा फार दुरून आणणें शक्य नसे. तेव्हां जरी सर्वच खेड्यांतून शक्य नसलें तरी बहुतेक सव टापूंतून शक्य असेल तेथें ऊस व कापूस यांची लागवड करण्यांत येई. वाहतुकीच्या साधनांच्या वाढीमुळे एकदल धान्यें व डाळी (हीं पिकें पूर्वीपासूनच ज्या त्या टापूंत भिन्न भिन्न असत) सोडून बाकीच्या पिकांचें आतां विशिष्ट टापूंत केंद्रीकरण होत गेलें. आतां सर्वच प्रकारचीं पिकें एके ठिकाणीं पिकविण्याची जरूरी नसल्यामुळे ज्या भागांत एखाद्या पिकास परिस्थिति विशेष अनुकूल असेल, तेथेंच तें विशेषकरून पिकविणें शक्य झालें. हिंदुस्थानांतील सर्व शेती लहानलहान शेतकऱ्यांनीं चालविलेली आहे. या शेतकऱ्यांच्या पिकांचे हल्लीं दोन प्रकार कल्पितां येतील. एकतर प्रत्यक्ष उदरपोषणाचीं एकदल धान्यें व डाळी; आणि दुसरें कोणतें तरी विकाऊ पीक. पहिलें पीक विशेष महत्त्वाचें. तें शेतकरी प्रत्यक्ष पोटाकरितां काढतो; आणि जमीनमहसूल, सावकाराचें देणें व स्वतःस

किरकोळ लागणारे जिन्नस विकत घेणें या सर्वास लागणारा पैसा दुसरें पीक विकून तो उभारतो. अर्थात् हें दुसऱ्या प्रकारचें पीक म्हणजे नेहमीच धान्य व डाळी यांव्यतिरिक्त असतें असें नाहीं. ब्रह्मदेशांत तांदूळ हेंच उदरनिर्वाहाचें पीक व विकण्याचेंहि पीक. पंजाबांत गव्हाची स्थिति कांहींशी अशीच आहे. परंतु तिकडे बाजरी, मका व जोंधळा हीं बऱ्याच जिल्ह्यांत पिकतात; आणि या जिल्ह्यांतून हीं निकृष्ट धान्यें शेतकरी बहुतेक स्वतः-साठीं राखून ठेवून बराचसा गहूं परप्रांतांत किंवा परदेशीं पाठविण्याकरितां विकतो.

दुसऱ्या प्रकारचीं विकाऊ पिकें म्हणजे मुख्यतः कापूस व पाट, जवस, भुइमूग, तीळ वगैरे गळिताचीं धान्यें, ऊस, तंबाखू हीं अथवा कांदा, मिरची, घास वगैरे होत. जुन्या काळीं विशिष्ट टापूंत विशिष्ट पिकें काढीत नसत असें नाहीं; पण या विशिष्टीकरणानें प्रमाण फार कमी होतें. कापसाच्या लागवडीच्या उदाहरणावरून हा मुद्दा अधिक स्पष्ट करितां येईल. गुजराथ, खानदेश, वऱ्हाड, कोईमत्तूर, तिनेवेल्लीकडील मद्रास इलाख्याचा भाग या प्रदेशांत जेथें आज कापूस विशेष पिकतो, तेथेंच तो पूर्वीहि विशेष पिकत असे हें खरें. परंतु त्याचें प्रमाण आतां पूर्वीपेक्षां फार मोठें आहे. अगदीं पूर्वीपासूनचे पिकाच्या क्षेत्रांचे आंकडे आपणांस उपलब्ध नाहींत; पण विशेषतः कापसासंबंधीं बरीच माहिती आपल्याला मिळू शकते. एके काळीं कापूस जिकूडेतिकडे पिके व डाक्याची मलमल डाक्याजवळ पिकलेल्या कापसाच्या सुताचीच विणीत. परंतु डाक्याचा मलमलीचा धंदा शंभर वर्षांपूर्वीच पुरता बुडाला; व त्याबरोबर तेथील कापसाची लागवडहि थांबली. १८४८ सालीं पार्लमेंटने हिंदुस्थानांतून विलायतेंत होणारी कापसाची निर्गत कशी वाढवितां येईल याचा विचार करण्याकरितां एक कमिटी नेमिली होती. या कमिटीने मिळविलेल्या आंकड्यांवरून असें दिसतें कीं, या सुमारास एकंदर वहीत जमिनीपैकीं भडोच जिल्ह्यांत जवळजवळ अर्धी, सुरत जिल्ह्यांत एकचतुर्थीशाहून कांहींशी अधिक आणि खानदेशांत एकदशांश इतकी जमीन कापसाखालीं असे. भडोच व सुरत या जिल्ह्यांत बंदरें व नद्या यांच्या विपुलतेमुळे वाहतुकीची प्रथमपासूनच अडचण भासत नव्हती; आणि म्हणून तेथील कापसाची लागवड १८५० च्या पूर्वीच

जेवढी वाढणें शक्य होतें तेवढी वाढली होती. हीच गोष्ट अलीकडील आंकड्यांवरून स्पष्ट होते. कारण भडोच व सुरत जिल्ह्यांतील कापसाच्या लागवडीचें प्रमाण तेव्हांपेक्षां हल्लीं जास्त नाहीं. उलटपक्षीं, खानदेशांत तें जवळजवळ चौपट वाढलें आहे. तसेंच वऱ्हाडांत हेंच प्रमाण १८६७ सालीं (अमेरिकन् युद्धानंतरहि) शेंकडा २७ एवढेंच होतें, तें १९१३ सालीं शेंकडा ४५ पर्यंत झालें होतें. उसाच्या लागवडीचीहि स्थिति हीच. जेकिन्सनें आपल्या अहवालांत देगवडच्या राज्यांत (याचा समावेश नाग-पूरकर भोंसल्यांच्या राज्यांतच होत असे) पूर्वी ऊस पुष्कळ पिके असें नमूद केलें आहे; व मध्यप्रांत ब्रिटिश अमलाखालीं आल्यावरहि ४० हजार एकर उसाची लागवड तेथें होत असे, असा अंदाज आहे. परंतु हीच लागवड पन्नास वर्षांत अर्ध्यानें कमी झाली; आणि याबरोबरच संयुक्तप्रांत व बिहार येथील कांहीं जिल्हे, महाराष्ट्रांतील कालव्याकांठचा प्रदेश इत्यादि ठिकाणीं उसाची लागवड पुष्कळ वाढली. मैमनसिंग, फरीदपूर, डाका वगैरे बंगाल्यांतील जिल्ह्यांत पाटाच्या लागवडीसंबंधीहि हेंच आढळून येतें. याप्रमाणें उदरपोषणाच्या धान्यांव्यतिरिक्त जें किफायतशीर विकाऊ पीक असेल तेंच काढावयाचें असें झाल्यामुळें पिकांचें विशिष्टीकरण इतकें झालें आहे कीं, जेथें पाऊसपाणी भरपूर, अथवा इतर पाणी पुरवठा चांगला आहे, अशा वऱ्हाडासारख्या कांहीं सुपीक टापूंत तेथें लागेल इतकेंहि धान्य अथवा चारा होत नाहीं; व तो इतर ठिकाणांहून आणावा लागतो. तसेंच जोंधळा, बाजरी, नाचणी असल्या हलक्या धान्यांच्या ऐवजीं गहूं, तांदूळ शक्य तेथें पिकविण्याकडे कल दिसून येतो. आणि दुसरें असें कीं, जशीं कांहीं पिकें कमजास्त फायदेशीर दिसून येतील तशीं तीं पेरण्याचा उपक्रम केला गेला आहे. कापसाचा भाव तेजीचा असल्यास कापसाचें क्षेत्रफळ पुष्कळ वाढतें; व तो उतरल्यास खानदेशासारख्या टापूंत मिरची, कांदा, भुइमूग वगैरे पिकांकडे लगेच शेतकऱ्यास लक्ष द्यावें लागतें. गुळाचा भाव फार उतरल्यामुळें उसाऐवजीं कोणतें पीक काढावें हाच आज पुणें जिल्ह्यांत कालव्याखालीं जमिनी असलेल्या बागाईतदारां-पुढे फार मोठा प्रश्न उभा राहिला आहे. तसेंच एखादें पीक विशेष फायदेशीर वाटल्यास त्याचा लगेच फैलाव कसा होतो हें 'गेल्या वीस

वर्षांत महाराष्ट्रांतील भुइमुगाच्या झपाट्याने वाढलेल्या क्षेत्रफळावरून लक्षांत येईल.

खालसा मुलुखांतील पिकांखालील जमीन
(खालील एकरांचे आंकडे हजारांत दिले आहेत)

पिकाखालील जमीन	१८९४-९५	१९१२-१३	१९२८-२९
एकंदर वहीत जमीन	१९६,६०१	२२४,१६६	२२८,१६६
कृत्रिम पाणीपुरवठा			
असलेली जमीन	२३,८२५	४५,५३९	४९,७६२
तांदूळ	६९,२८०	७८,७५२	८१,१३२
गहू	२२,७६१	२३,८६१	२४,९२५
जोधडा	२०,८६३	२०,९६८	२०,५३४
बाजरी	११,३३७	१६,२६९	१२,९५२
हरभरा	१३,५३४	१२,४२३	१३,६२५
एकदल धान्ये व डाळी	१८१,५७६	२०१,३७३	२००,२६८
जवस	३,८४४	३,१२५	२,०९२
तीळ	३,०१७	४,१६४	३,६६८
मोहरी व शिरस	—	३,५५५	४,२८७
भुइमुग	—	३९४	५,४०२
गळिताचीं धान्ये	१३,९३०	१४,९३६	१७,८८७
ऊस	२,८८९	२,७१२	२,६७५
कापूस	९,७१७	१४,१३८	१६,५०७
पाट	२,२७५	३,३२४	३,०६२
तंबाखू	१,१७५	९६५	१,१५०
चहा	४१४	५५८	७६०
तीळ	१,७०५	२२७	८१
घास-पिकें	१,९३१	५,७७०	९,१७७

याप्रमाणें हिंदी शेतकऱ्यांच्या परिस्थितींत या काळांत झालेला सर्वांत मोठा फरक म्हणजे आपल्या पैदाशीपैकीं बराच भाग बाजारांत विकण्याची शक्यता व आवश्यकता हा होय. यामुळें शेतकरीस कांहींसें व्यापारी स्वरूप आलें, असें म्हणतां येईल. परंतु असें जरी झालें तरी अद्यापि शेतकरीवर्ग आपल्या निर्वाहाकरितां लागणारें धान्य उत्पन्न करण्यांतच विरोध गुंतला आहे, हें निरनिराळ्या पिकांखालीं असलेल्या क्षेत्रफळाच्या आंकड्यांवरून स्पष्ट होईल. १८९४ पासून ब्रिटिश हिंदुस्थानामधील पिकांच्या क्षेत्रफळाचें निश्चित आंकडे मिळण्यास सुरुवात होते. तेव्हांपासून आतांपर्यंत पाहिलें असतां ठोकळ मानानें निरनिराळ्या पिकांच्या महत्त्वांत कांहीं फरक झालेला दिसून येत नाही. एकंदर वहीत जमिनीचें क्षेत्रफळ थोडें वाढलें आहे व कृत्रिम रीतीनें बरीच जमीन भिजली आहे. एकदल धान्ये व डाळी यांचे आंकडे घेतले तर वहीत जमिनीपैकीं नऊदशांश भाग त्यांनीं प्रथमपासून जो व्यापिलेला आहे तो सारखा कायमच आहे. त्यांतल्यात्यांत तांदूळ व गहू यांचें क्षेत्रफळ वाढून जोंधळा व वाजरी यांचें क्षेत्रफळ पूर्वीइतकेंच कायम राहिलें आहे. इतर पिकांत विशेष वाढ कापसांत जशी दिसून येते, तशीच पाटांतहि. उसाच्या पिकांत फरक कांहीं पडला नाही. गळिताच्या धान्यांचें क्षेत्रफळ वाढलें आहे; पण त्यांत विशेष फरक पडत आहे तो निरनिराळ्या गळिताच्या धान्यांच्या महत्त्वांत. जवस व तीळ हीं पूर्वीइतकीं महत्त्वाचीं राहिलीं नाहीत. उलट, भुइमूग तीस वर्षांपूर्वीं निराळे आंकडे देण्याइतकाहि महत्त्वाचा समजला जात नसे, त्याचा आज जिकडे-तिकडे अतोनात प्रसार झाला आहे. चहाचे क्षेत्रफळ बरेंच वाढलें, तर १८९७ च्या पुढें कृत्रिम निळीचा शोध लागल्यापासून नीळीची लागवड झपाट्यानें कमी होऊं लागून आज ती अगदीं नामशेष झाली आहे.

याप्रमाणें पिकांच्या एकंदर क्षेत्रफळांत फरक अगदींच कमी झाला असला तरी वर सांगितल्याप्रमाणें एकंदर पिकांच्या देवघेवीच्या पद्धतींत फरक फार मोठा झाला आहे. तो हाच कीं, जुन्या काळीं जें ज्या टापूंत

पिकेल त्यावरच तेथील गरजा भागवाव्या लागत असल्यामुळे, एकतर शक्य-
तितक्या निरनिराळ्या प्रकारचीं पिकें सगळीकडे काढावीं लागत; आणि
कांहीं विशिष्ट पिकें विशिष्ट टापूंत होत नसल्यास त्यांची गरज अन्य तऱ्हेनें
भागवून घ्यावी लागे. आज देवघेवीच्या सुलभतेमुळे जें आपणास किफायत-
शीर असेल तेंच शेतकरी आपल्या जमिनींत पिकवितो व तें विकून आपल्या
गरजा भागवितो. यामुळे जरी जुन्या काळचीं पिकें आजहि पिकतात व
त्यांच्या प्रमाणांतहि कांहीं फारसा फरक पडलेला नाहीं, तरी त्यांची निर-
निराळ्या टापूंतील विभागणी आज बरीच निराळी आहे.

शेतीस व्यापारी स्वरूप आलें याचा परिणाम साहजिकच असा झाला
कीं, व्यापारी व सावकार यांचे महत्त्व खेडोपाडीं फार वाढलें. पूर्वी जेथें
व्यापार कमी तेथें खेडोखेडीं व्यापाऱ्यांचा शिरकाव होणें शक्य नव्हतें. पण
आतां पिकाचा बराच भाग शेतकऱ्यास विकणें भाग पडल्यामुळे व्यापाऱ्यावर
भिस्त ठेवणें शेतकऱ्यास प्रायः अपरिहार्य झालें आहे. पिकाच्या कमी-
अधिक महत्त्वाप्रमाणें जवळ-दूरच्या व्यापाऱ्यांच्या हातांत त्या पिकांतील
व्यापार राहतो. सागरणपणें भुसारमाल गांवचाच वाणी अथवा सावकार
विकत घेऊन परगांवीं पाठवितो, किंवा गांवांतच सांठवून ठेवितो. कांदा,
मिरची यांसारख्या मालाची खरेदी नजीकच्या मोठ्या शहरांतील व्यापाऱ्यांचे
दलाल घेऊन करितात; तर कापूस, पाट, भुइमूग इत्यादि परदेशीं
जाणाऱ्या मालाच्या व्यापारांत इतर देशांतील व्यापाऱ्यांचे गुमास्तेहि
मोठ्या प्रमाणांत शिरलेले आढळतात. बऱ्याच ठिकाणीं शेतकरी कर्ज-
बाजारी असल्यामुळे सावकारास पीक विकण्यास तो बांधलेला असतो आणि
त्यामुळे भाव व वजन या दोन्ही बाबतींत तो फसविला जातो. कांहीं मह-
त्त्वाच्या पिकांत पीक उभें असतांनाच तें बाहेरील व्यापाऱ्यांच्या गुमास्त्यांनीं
विकत घेण्याचा प्रघात आहे. हा प्रघात आजचाच आहे असें नाहीं.
१८२५ सालींच उमरावतीस शेठ धनराज नांवाच्या मारवाडथानें अशा
प्रकारें वऱ्हाडांतील सर्व भागांत उभें पीक विकत घेऊन कापूस मिर्झापूर

व मुंबई येथे पाठविण्याचा उपक्रम केल्याची नोंद आढळते. बाहेरच्या व्यापाऱ्यांची जितकी चढाओढ अधिक तितका शेतकऱ्यास भाव बरा मिळण्याचा संभव अधिक. तेव्हां खानदेशांत अथवा वऱ्हाडांत जेथे कापसाचे मोठे बाजार भरतात व त्यांत शेतकरी आपला कापूस गाडीवर आणून विकतो तेथे त्यास दलाली वगैरे अतोनात भोंवत नाही. पण इतर बहुतेक पिकांत पीक विकण्याच्या बाबतीत अद्यापि ज्या बऱ्याच गैरसोयी आढळून येतात, त्या कापसाच्या बाबतीत मध्यप्रांतांत जशी बाजार भरविण्यासंबंधी कायदेशीर योजना आहे तशी जिकडेतिकडे स्वीकारली असतां व शेतकऱ्यांनी सहकार्याने आपला माल विकण्याची सोय केली असतांच निभण्याचा संभव आहे.

बहुतेक खेडेगांवी व्यापारी व सावकार हा एकच असतो. व्यापार वाढल्यामुळे सावकाराचे व्यवहारक्षेत्र वाढले व ज्या कारणांमुळे व्यापार वाढला त्यांनीच सावकाराचे इतर बाजूंनीहि महत्त्व वाढविले. शेतकरी हा नेहमी कर्जबाजारी असावयाचा, असा सर्वत्र नियम दिसतो. या नियमास अनुसरून जुन्या काळांतसुद्धा शेतकरी कर्जांत बुडालेला असे. परंतु गेल्या शंभर वर्षांत यासंबंधी जे दोन मोठे फरक पडले आहेत ते विशेष लक्षांत घेण्याजोगे आहेत. जुन्या काळीं टंचाई भासत असे ती कुळांची, जमिनीची नव्हे. तेव्हां खंड बेसुमार नव्हता व जमीनदार कुळांना काढून टाकण्यास सहसा धजत नसे. तसेंच यामुळे जमिनीस किंमत फारशी येत नसे. दुसरे असे की, पूर्वीच्या काळीं कर्जाबद्दल जमीन जप्त करून घेणे सावकारास शक्य नव्हते; किंबहुना कोणत्याहि कर्जवसुलीसंबंधी त्यास मदत करणे हे न्यायखात्याचे अंग समजले जात नसे. यामुळे फिर्याद करणे शक्य नव्हते; व धरणे धरून बसणे वगैरे कर्जवसुलीचे इतर मार्गांच्या काळीं रूढ असत. परंतु ब्रिटिश अमदानी सुरू झाल्यावर विशेषतः १८५० नंतर या दोन्ही बाबतींत पुष्कळ फरक पडून लागला. लोकसंख्या वाढीस लागली; लष्कर, पेंडार यांचा उपद्रव नाहीसा झाला; व

सरकारी महसूल मर्यादित झाला. यामुळे सर्व जमीन लागवडीखाली येऊन तिला बरीच किंमत येऊ लागली. पुढे परदेशी व्यापाराच्या वाढीमुळे पिकांचे भाव वाढले, तेव्हा तर जमिनीच्या किंमती झपाट्याने सरसावल्या. याबरोबरच कायदेकानूंमध्ये फरक बरेच पडले. कर्जवसुलीविषयी कोर्टात फिर्यादी होऊ लागल्या व कोर्टातून जमीन आणतां येऊ लागली; आणि शेवटी शेतकऱ्याची जमीनहि कर्जफेडीत विकण्याचा हक्क धनकोस प्राप्त झाला. या सर्व कारणांमुळे १८५० च्या पुढे कर्जवाढीस सारखे उत्तेजन मिळू लागले. उदाहरणार्थ, अमेरिकन युद्धाच्या वेळेस कापसाचे भाव वाढले आणि त्यामुळे शेतकऱ्याचे उत्पन्न व जमिनीच्या किंमती वाढल्या. किंमती वाढल्यामुळे शेतकऱ्याची पत वाढून त्यास सावकारलोक सढळ हाताने कर्ज देऊ लागले. तेव्हा या काळांत एकंदर जमिनीवरील कर्जाचा बोजा वाढला. पुढे भाव पडले व शेतकऱ्याची स्थिति खालावली; पण कर्जाचा बोजा कायमच. तेव्हा पिकांवर व गुरांवर सावकारांच्या जप्त्या येऊ लागल्या; आणि शेवटी कित्येक शेतकरी आपल्या जमिनींसहि मुकले. हीच स्थिति असह्य होऊन तिचे पर्यवसान पुढे सावकारांविरुद्ध केलेल्या दंग्यात झाले. अर्थात् दंगे सर्वत्र झाले नाहीत; तथापि अशा प्रकारची परिस्थिति सर्वच प्रांतांत निर्माण होत होती. या प्रश्नास प्रथम महाराष्ट्रांत तोंड फुटले; परंतु पुढे कांही वर्षांनी पंजाबांत मि. थोरबर्न यांनी शेतकऱ्यांची अशीच स्थिति होत असल्याचे सरकारच्या निदर्शनास आणिले. इतरत्रहि, विशेषतः निकस व दुष्काळ पडण्याची जेथे भीति जास्त अशा सर्व टापूत सावकारांचे प्राबल्य दिवसेंदिवस अधिक भासू लागले.

जेथे जेथे अशी अतोनात कर्जवाढ झाली तेथे तेथे शेवटी शेतकऱ्याच्या हातांतून जमिनी सावकाराच्या हातांत जाऊन मजुरी करावी लागणे अथवा खंडकरी म्हणून शेत वाहणे याशिवाय त्यास गत्यंतर उरले नाही. अशा प्रकारे सावकारांच्या हातांत जमिनीचे मालकी हक्क जाणे हा अलीकडील चाळीसपन्नास वर्षांतील इतिहासाचा एक विशेष आहे. परंतु या-

संबंधी नक्की माहिती कोठेंच मिळत नाही. कांहीं प्रांतांत-उदाहरणार्थ पंजाबांत-ही प्रवृत्ति विशेष नजरेस आली. तथापि येथेंसुद्धा नक्की आंकडे-वार माहिती मिळवितां येत नाही. सरकारचें नजरेस ही गोष्ट आणिली गेल्यावर तिला आळा घालण्याचे प्रयत्न ठिकठिकाणीं करण्यांत आले. यांपैकी पहिला प्रयत्न म्हणजे आपल्याकडील १८७९ सालचा 'डेक्कन अॅग्रिकल्चरिस्ट्स रिलीफ अॅक्ट' हा होय. यांत सावकारानें लबाडीचे हिशेब केले असल्यास अथवा व्याज बेसुमार आकारिलें असल्यास त्याची चौकशी करण्याचा कोर्टास हक्क देण्यांत आला. तसेंच धनकोचा जर्त आणण्याचा हक्क मर्यादित करण्यांत येऊन शेतकऱ्यास सररहा हतेबंदी मिळावी, अशी योजना करण्यांत आली. पंजाबांतील 'लॅंड एलिइनेशन अॅक्ट' नें (१९०१) यापुढें पुष्कळच मजल मारली. या कायद्यान्वये एकंदर सर्व जातींचें शेतकरी व बिगर-शेतकरी असें वर्गीकरण करण्यांत आलें; आणि शेतकरी जातींच्या माणसांच्या हातांतील जमीन बिगर-शेतकरी जातींपैकी कोणालाहि विकण्यास अथवा ती त्यानें जप्ती आणून मिळविण्यास मनाई करण्यांत आली. अशाच प्रकारचा निर्वध बुंदेलखंडांतहि घालण्यांत आला आहे. या दोन्ही प्रकारच्या कायद्यांनीं शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा कितपत कमी झाला हें अजमावणें शक्य नाही. परंतु आज सर्वानुमते 'डेक्कन अॅग्रिकल्चरिस्ट्स रिलीफ अॅक्ट' हा निरुपयोगीच ठरलेला आहे; व पंजाबांतहि 'लॅंड एलिइनेशन'च्या कायद्यामुळे प्रत्यक्ष शेत वाहणाऱ्याच्याच हातांत आज जमीन जास्त राहते असें नसून शेतकरी जातींच्या सावकारांचा खरा फायदा झाला आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही. शेतकी कमिशनच्या मते याविषयी कायद्यानें करण्यासारखी गोष्ट म्हणजे जुना कर्जाचा व्यवहार तोडून टाकून, सोप्या पद्धतीनें नादार होऊन शेतकऱ्यास नवीन संसार थाटण्याची व्यवस्था करून देणें हीच होय.

अर्थात् या सर्व रोगांस खरा उपाय म्हणजे शेतकऱ्यांनीं एकमेकांशीं सहकार्य

केलें पाहिजे हा होय. विशेषतः हिंदुस्थानासारख्या लहानलहान शेतकऱ्यांच्या राष्ट्रास याशिवाय तरणोपाय नाहीत हें उघड आहे. जुन्या प्रकारच्या ग्राम-जीवनांत सहकार्य पदोपदी आढळून येत असे; व अद्यापि खानदेशच्या कांहीं भागांतील सहकारी पद्धतीने बांधलेल्या व चालविलेल्या पाटबंधाऱ्यांच्या पद्धतीसारखी उदाहरणे आपणांस आढळतील. परंतु सहकारी चळवळ ही संज्ञा विशिष्ट प्रकारच्या सहकार्यासच देण्यांत येते; आणि या चळवळीमुळेच जर्मनी, डेन्मार्क, इटली, आयर्लंड वगैरे अनेक युरोपीय राष्ट्रांतील शेतकऱ्यांची दुःखे दूर झाली आहेत. या चळवळीस प्रथम जवळजवळ तीस वर्षांपूर्वी हिंदुस्थानांत प्रारंभ झाला. १९०४ चा कायदा मंजूर करून सरकारने प्रांतोप्रांती रजिस्ट्रार नेमून सहकारी मंडळी स्थापन करण्यास व नोंदण्यास सुरुवात केली. १९१२ पर्यंत सहकारी पतपेढ्यांच फक्त नोंदतां येत असत. १९१२ च्या पुढें सर्वप्रकारच्या सहकारी मंडळी नोंदण्याची व्यवस्था कायद्यांत करण्यांत आली. गेल्या पाव शतकांत या चळवळीचा प्रसार हिंदुस्थानांत बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर झाला आहे. परंतु तो निरनिराळ्या प्रांतांत भिन्नभिन्न प्रमाणांत झाला असून सगळाच प्रसार प्रामुख्याने सहकारी पतपेढ्यांचाच झाला आहे. शेतकऱ्यास पैशाची नड फार व ती प्रथम भागविणे जरूर; तेव्हां शेतकऱ्यास पतपेढीची आवश्यकता लवकर पटते. शिवाय पतपेढीचे कामहि कमी गुंतागुंतीचे; आणि बाहेरून भांडवल आणून ती सुरू करणे बरेच सोपें. या सर्व कारणांमुळे पतपेढ्यांचा प्रसार फार झाला. शेतकी कमिशनने बांधलेल्या अंदाजावरून सहकारी चळवळ विशेष जोरांत अशी पंजाब, मुंबई व मद्रास या प्रांतांतच आहे. या भागांत दर खेड्यांतील १० ते १५ घरांच्या मार्गे एक सहकारी मंडळीचा सभासद सांपडेल, असा कमिशनने अंदाज केला. परंतु यामुळे शेतकऱ्यास प्रत्यक्ष मदत चळवळीपासून किती होते हें नीटसे कळत नाही. कारण सहकारी पतपेढीच्या बहुतेक सभासदांस बाहेरील सावकार नेहमी पाहावा लागतोच, ही गोष्ट लक्षांत घेण्याजोगी आहे. तसेंच मळ जी चळवळ वाढली ती

सरकारी अमलदारांनीं व शहरच्या वकील वगैरे वर्गींनीं निरनिराळ्या कारणां-
स्तव चळवळींत भाग घेतला म्हणून. परंतु ती सुरळीतपणें चालण्यास तिला
खरा पाठिंबा खेडेगांवांतूनच मिळाला पाहिजे. अद्यापि सरकारी नियंत्रण
चळवळीवर बरेंच आहे व सरकारांतून मदतहि होते. यांच्या अभावों
चळवळीचें स्वरूप काय होईल हेंहि सांगणें कठीण आहे. तसेंच केवळ
पतपेढ्या काढून भागत नाहीं, असें आतां आढळून येऊं लागलें आहे.
खरेदी-विक्रीच्या मंडळ्या, गुरांच्या विम्याच्या मंडळ्या इत्यादि अनेक
प्रकारच्या सहकार्यांचे प्रकार सुरू झाल्याशिवाय शेतकऱ्याची स्थिति
खरोखर सुधारणें शक्य नाहीं. चळवळीची ही बाजू तर आज अतोनात
लंगडी आहे. कांहीं कांहीं भागांत सहकारी चळवळीची प्रगति पुष्कळच
झाली आहे व तेथें शेतकऱ्यांतील विशिष्ट वर्गोंस तिचा बराच फायदा
झाला आहे हें खरें. परंतु एकंदर देशाच्या मानानें तिचा विस्तार अजून
अत्यल्प व एकांगी आहे असें म्हणणें प्राप्त आहे.

शेतकऱ्याच्या बदलत्या परिस्थितींतील शेवटीं सांगावयाचा मुद्दा म्हणजे
जमिनीची सारखी होत असलेली विभागणी हा होय. जमिनीची विभागणी
होणें व तिचे लहानलहान तुकडे पडणें या दोन्ही क्रिया आपल्या देशांत
आज बरींच वर्षे वाढीस लागल्या आहेत, हें सर्वश्रुत आहे. जमिनीचे
लहानलहान तुकडे पडल्यामुळें कोणत्याहि शेताची निगा व मशागत
यांजवर जास्त खर्च येतो, शेतकऱ्याचा वेळ फार फुकट जातो, व विहिरी-
ताली बांधणें अथवा इतर शेतसुधारणा करणें हें दुरापास्त होतें. तेव्हां
याकरितां प्रत्येक शेतकऱ्याची सर्व शेतजमीन एकाच अथवा दोनतीन
शेतांतच सामावली जावी अशी पुनर्विभागणी करणें जरूर आहे. हें कायद्यानें
सक्तीनें करितां येईल अथवा सामोपचारानें सर्वांच्या संमतीनें करितां येईल.
ही गोष्ट कायद्यानें साधणें आज तरी शक्य कोटींतील नाहीं; व सहकारी
मंडळ्या स्थापून हें कार्य करण्याचे प्रयत्न सर्व हिंदुस्थानांत हाताच्या
वे त्वांवर मोजण्याइतकेच झाले आहेत.

तथापि खरें पाहिलें असतां लहानलहान तुकडे पडण्याचा प्रश्न गौण असून खरा महत्त्वाचा प्रश्न म्हणजे जमिनीची सारखी विभागणी होत जाऊन दर शेतकऱ्यामागे वहीत जमिनीचें क्षेत्रफळ क्रमाक्रमानें कमी होत जाणें हा होय. वहीत जमीन शेतकऱ्याचा गुजारा करण्याचें खरें साधन. तेव्हां या साधनाचीच वाण भासल्यास शेतकऱ्याची स्थिति सारखी खराब होत जाणार हें उघड आहे. जमिनीची विभागणी होण्याचें कारण हिंदु व मुसलमान यांचा वारशाचा कायदा असें कित्येक मानतात; पण हें योग्य वाटत नाही. खरें कारण हेंच की, शेतीवर अवलंबून असलेल्या लोकसंख्येच्या वाढीच्या मानानें एकंदर वहीत जमिनीचें क्षेत्रफळ व उत्पादनसामर्थ्य वाढत नसावें. या प्रवृत्तीस आळा घालण्याचा एकप्रकारचा प्रयत्न म्हणजे अमुक एका मर्यादेहून कमी क्षेत्रफळाची जमीन कोणाहि शेतकऱ्यास वाहावयाची परवानगी नसावी हा आहे. पण आज एकंदर शेतीवर पोसलेलीं कुटुंबे हा मार्ग स्वीकारल्यास कमी होतील; आणि साहजिकच त्यांची अन्यत्र तरतूद लावणें हा महत्त्वाचा प्रश्न होऊन बसेल. आज जी परिस्थिति उत्पन्न झाली आहे ती अशी कां, बऱ्याच प्रांतांत दर शेतकऱ्याच्या वांटणीस इतकी थोडी जमीन येते की, शेतीच्या व्यवसायांत त्यास व त्याच्या कुटुंबास वर्षभर गुंतविणें आणि त्या जमिनीच्या उत्पन्नावर त्याचा निर्वाह होणें हें अशक्य झालें आहे. म्हणून त्यास इतर व्यवसाय पाहावे लागतात; आणि इतकेंहि करून त्याची अर्धवट उपासमार होते व शेतीवर त्याचें लक्ष पुरतें नसल्यामुळें तिची हेळसांड होते, हें निराळेंच. कोकणांत या सर्व गोष्टी विशेष प्रामुख्याने दिसून येतात. परंतु महाराष्ट्रांतील कांहीं भागांत व हिंदुस्थानांत इतर ठिकाणींहि परिस्थिति बरीचशी या प्रकारची आहे.

लोकसंख्येच्या या प्रकारच्या वाढीचाच दुसरा अनिष्ट परिणाम म्हणजे आजची आपल्या गुरासंबंधीची स्थिति हा होय. शेतकी कमिशनच्या मते आपल्या गुरांची पैदास सारखी बिघडत चाललेली आहे. आपले बैल सारखे दुबळे व गाई निकस होत आहेत. पैदास करण्याची जुनी पद्धति नष्ट

झाली व तिच्या जागी नवीन कांहीं निर्माण झाली नाही. जुनी राने व गुर-चराईच्या इतर सोयी राहिल्या नाहीत; आणि राहिलेल्या घासपुरवठ्यावर पोसावयाच्या जनावरांची संख्या मात्र वाढली आहे. कमिशनच्या मते याचे मूळ कारण लोकसंख्या वाढल्यामुळे पिकांखालील जमीन वाढली व चारा जेथून पैदा होतो ते क्षेत्रफळ कमी झाले हे होय. बरे, पिकांखालील जमीन वाढली तेव्हा बैलांची जास्त जरूरी भासू लागली. पण या जनावरांच्या वाढत्या संख्येस चान्याचा पुरवठा करता येणे अशक्य झाले. चारा कमी पडल्यामुळे जनावरांची पैदास बिघडू लागली आणि त्यामुळे पूर्वीचेच काम करण्यास पूर्वीइतकी जनावरे पुरेनाशी झाली. शिवाय यामुळे त्यांची संख्या आणखी वाढवावी लागली. अशी ही अत्यंत अनिष्ट कार्यकारणपरंपरा आज बरीच वर्षे आपल्या देशांत सुरू झालेली आहे.

या एकंदर विवेचनाचा निष्कर्ष थोडक्यांत असा काढता येईल. गेल्या शेंपन्नास वर्षांत शेतकऱ्याचा व्यापारी संबंध परप्रांताशी व परदेशाशी येऊ लागला; आणि त्यामुळे पिकांचे विशिष्टीकरण टापूटापूतून झाले व बाहेरील जिनसा शेतकऱ्यास थोडक्या किंमतीत मिळू लागल्या. त्याबरोबरच दुष्काळाचे होणारे तात्कालिक अनिष्ट परिणाम टाळता येऊ लागले. याच कालखंडांत कांहीं कांहीं प्रदेशांत कालव्यांची वाढ होऊन शेतीचे स्वरूप तेथे पालटले. परंतु एकंदर देशांतील कृषिपद्धतीत मात्र या बाहेरील जगाशी जुळलेल्या संबंधामुळे फारसा फरक पडला नाही. उलटपक्षी वाढती लोकसंख्या, जुन्या उद्योगधंद्यांचा न्हास आणि नवीन प्रकारचे उद्योग व कारखाने यांचा अभाव यांचे परिणाम मात्र वाढता कर्जबाजारीपणा, जमिनीची विभागणी, गुरांची निकृष्ट स्थिति अशा स्वरूपांत शेतकऱ्यास भोवू लागले आहेत.

प्रकरण पांचवें

विसाव्या शतकांतील औद्योगिक प्रगति

तिसऱ्या प्रकरणांत कापडाच्या गिरण्यांची वाढ एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटी कोणत्या नवीन दिशेने होऊ लागली होती हें दाखविलेंच आहे. चीनमधील सुताच्या खपाची वाढ १८९० च्या सुमारास खुंटली, ती पुनः चारपांच वर्षांनी सुरू झाली. परंतु या वेळेस ही वाढ फारशी टिकली नाहीं. विसाव्या शतकांतील पहिल्या दहा वर्षांत चीनमधील सुताचा व्यापार कांहींसा अस्थिर व बिनवाढताच राहिला. महायुद्धापूर्वीच्या व्यापाराचें मान पाहिल्यास तें १८९०-९५ या वर्षांच्या मानानें बरेंच कमी होतें, असें आढळून येईल. जपानी बाजारांतील हिंदी सुताचा खप १८९० च्या पुढें खुद्द जपानांत गिरण्या निघाल्यामुळे अगदीं थांबला. त्यामुळे हिंदी सुताची निर्गत जी परदेशीं होत होती ती १९०० सालच्या पुढें वाढेनाशी झाली. तेव्हां गिरण्यांच्या वाढीची मदत आतां सुताच्या बाजारावर नव्हे, तर कापडाच्या बाजारावर राहणें अपरिहार्य होतें.

कापडगिरण्यांची वाढ

साल	गिरण्या	चात्या	माग	मजूर
१८९५-९६	१५०	३,८५२,६११	३७,२७८	१४६,५५२
१९१४-१५	२७२	६,९२१,७४४	११०,४०९	२६५,३४६
१९२०-२१	२५७	६,८९५,८०४	१२३,७८३	३३२,१७९
१९३०		७,९७९,४५४	१५६,६६२	३८४,०२२

ह्या तक्त्यावरून असें दिसून येईल कीं, १८९५ ते १९१४ या वर्षांत गिरण्यांतील मागांची संख्या चौपटीहून अधिक वाढली, तर चात्यांची संख्या

दुप्पटसुद्धा झाली नाही. १९१४ पासून पुढील काळांतहि हीच प्रवृत्ति सारखी दिसून येते. याचा अर्थ एवढाच की, सुताचा खप आतां फार मोठ्या प्रमाणावर गिरण्यांतल्या गिरण्यांतच होऊं लागला. महायुद्धामुळे तर चिनी व्यापारास मोठाच धक्का बसला. कोणताहि माल परदेशीं पाठविणें कठीण झाल्यामुळे जपानी गिरण्यांचें फार फावलें; व याहूनहि महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे आतां खुद्द चीनमध्येच बऱ्याच गिरण्या निघाल्या ही होय. महायुद्धापासून या व्यापारास जी ओढटी लागली ती कायमची; आणि आज चीनमध्ये हिंदुस्थानांतून सूत जाणें जवळजवळ बंद झालें आहे. इतकेंच नव्हे, तर गेल्या तीनचार वर्षांत चीनमधूनच आपल्याकडे बरेंच सूत येत आहे. आज हिंदी गिरण्यांतील सूत बहुतेक सर्व हिंदी गिरण्यांत अथवा हिंदी विणकरवर्गीत खपतें. १८९५ च्या सुमारास गिरण्यांतून निघालेल्या सुतापैकीं अर्धें सूत परदेशीं जात असे. महायुद्धापूर्वीं हें प्रमाण एकतृतीयांशावर आलें होतें, तें आज एकतीसांशाहूनहि कमी आहे.

अलीकडील धंद्याची सर्व वाढ कापड विणण्यांत झाली हें उघड आहे. ही वाढ किती झपाट्यानें झाली याची कल्पना पुढील आंकड्यांवरून येईल. हिंदी गिरण्यांतील एकंदर पैदास १८९५ मध्ये ३५ कोटि वार, १९१४ मध्ये ११० कोटि वार आणि १९३०।३१ सालीं २५ कोटि वार झाली. महायुद्धांचे कालांत नवीन यंत्रसामग्री बाहेरून आणविण्याच्या अडचणीमुळे नवीन गिरण्या निघणें दुरापास्त झालें. पण ज्या गिरण्या आस्तित्वांत होत्या त्यांनीं आपली कापडाची पैदास शक्यतितकी वाढविली आणि अतिशय फायदा मिळविला. १९१९ ते १९२२ या वर्षांत कापडाच्या गिरण्यांची भरभराट अतोनात झाली. नवीन गिरण्या निघाल्या व जुन्या गिरण्यांनीं आपलें कार्यक्षेत्र खूप वाढविलें. पुढें जरी मंदीचीं वर्षे आलीं व विशेषतः मुंबई शहरांतील धंद्यास वाईट दिवस आले, तरी एकंदर हिंदुस्थानभर गिरण्यांची संख्या व कापडाची पैदास ही सारखीं आजपर्यंत वाढतच आहेत.

अलीकडील तीस वर्षांत या धंद्यांत आणखी एक मोठा फरक पडला आहे तो हा की, या बाबतींतील मुंबई शहराचें महत्त्व आतां बरेंच कमी झालें आहे. १९०० सालपावेतो सून व कापड या दोहोंचीहि पैदास मुंबई शहरांत हिंदुस्थानच्या इतर सर्व भागांपेक्षां जास्त होत असे.

१९३० सालीं एकंदर हिंदुस्थानांत जवळजवळ २४२ कोटि वार कापड व २१ लाख पौंड सूत गिरण्यांतून निघालें, त्यांपैकी ८९ कोटि वार कापड व साडेसहा लाख पौंड सूत इतकी मुंबईच्या गिरण्यांची पैदास होती.

१९२७ सालीं खालिलप्रमाणें हिंदुस्थानांतील प्रमुख शहरीं गिरण्यांची व त्यांतील मजुरांची संख्या होती:-

शहर	गिरण्या	मजूर
हिंदुस्थान देश	३२२	३७४, ०९१
मुंबई	८३	१५४, ३९८
अहमदाबाद	७५	५६, ३७८
सोलापूर	६	१९, ९४९
कानपूर	९	१७, १०१
मद्रास	३	११, ९३८
इंदूर	६	९, ७०५
नागपूर	२	९, ६६०

याचें कारण हें की, बाहेरून यंत्रसामग्री आणविणें, कापूस चोहोंकडून येणें, व परदेशीं माल पाठविणें या सर्व गोष्टी मुंबईस इतर ठिकाणांपेक्षां साहजिकच अधिक सुलभ व स्वस्त रीतीनें होत असत. चीनमधील सुताचा जवळजवळ सर्व व्यापार मुंबईच्या गिरण्यांच्या ताब्यांत होता, हें वर नमूद केलेंच आहे. तसेंच परदेशीं होत असलेली कापडाची निर्गत बहुधा मुंबईच्या कापडाचीच होत असे. ही कापडाची निर्गत इराण, इराक, अरबस्तान, पूर्व आफ्रिका, मलाया, सिंहलद्वीप इत्यादि भागांत होत असे;

आणि अजूनहि ती तेथेंच होते. महायुद्धाच्या काळांत या निर्गतीला वाढता वांव मिळाला; पण लगेच पुढें जपानी चढाओढीमुळे ही वाढ खुंटली. येणेंप्रमाणें सुताचा व्यापार बसत चालला आणि कापडाची निर्गतहि कांहीं विशेष वाढेनाशी झाली, तेव्हां मुंबईच्या गिरण्यांस आपला वाढता संसार हिंदुस्थानांतील कापडाच्या मागणीच्या जोरावरच थाटणें अवश्य झालें. परंतु माल परदेशीं पाठविण्याच्या बाबतींत जें सौकर्य मुंबईस होतें तें इतर बाबींत तेवढ्या प्रमाणांत नव्हतें. हिंदुस्थानभर कापड मुंबईहून पाठविणें हें अर्थात् खर्चाचें होई; आणि जेथें कापडाची मागणी विशेष व कापसाचा पुरवठा चांगला तेथें गिरण्या निघतांच त्यांस आपली स्थानिक गिऱ्हाइकी मुंबईच्या गिरण्यांकडून काबीज करणें सोपें झालें. याप्रमाणें अहमदाबाद, नागपूर, सोलापूर, कानपूर, मद्रास वगैरे ठिकाणीं हळूहळू गिरण्या स्थापन होऊं लागल्या. त्यांतल्यात्यांत अहमदाबादची वाढ प्रथमपासूनच झपाट्यानें होत गेली. १८९५च्या पुढें या निरनिराळ्या शहरांतून कापडाच्या गिरण्या बऱ्याच निघाल्या आणि महायुद्धानंतर त्या विशेष भरभराटीस आल्या. कारण, निर्गत व्यापारास लागलेली उतरती कळा व जपानी आयातीची चढाओढ या दोहोंचाहि परिणाम इतर ठिकाणच्यापेक्षां मुंबईच्या गिरण्यांसच विशेष भोंवला.

हा परिणाम इतका भोंवला कीं, १९२६ सालीं मुंबईच्या गिरणीवाल्यांनीं सुतावर व कापडावर संरक्षक जकाती लादाव्या असा सरकारकडे अर्ज केला. या अर्जाचा विचार जकात-मंडळानें (टॅरिफ बोर्ड) केला. या मंडळानें आपल्या अहवालांत एकंदर मंदीची कारणमीमांसा करून मुंबईच्या परिस्थितीबद्दल विशेष विचार केला. जपानी चढाओढ मॅचेस्टरच्या चढाओढीपेक्षां जास्त भासण्याचें कारण हें कीं, जपानी माल हिंदी कापसाचा बनलेला असल्यामुळे तो हिंदी गिरण्यांत निघालेल्या मालासारखाच असावयाचा. उदाहरणार्थ, हिंदी गिरण्या अलीकडे जरा जास्त तलम सूत

(नं. ३० ते नं. ४०) काढण्याचा विशेष प्रयत्न करुं लागल्या, तेव्हांच या प्रकारचें सूत जपानमधून फार स्वस्त येऊं लागलें होतें; आणि ही जपानी मालाची आयातहि अलीकडे बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर होऊं लागली होती. महायुद्धापूर्वी सूत किंवा कापड जपानाहून कांहींच येत नसे, तें आतां बरेंच सूत व ३० ते ५० कोटि वार कापड दरवर्षी येत असतें. मुंबईत मजूरवर्गांतील असंतोष, गिरण्यांच्या अंतर्गत कारभारांतील व्यंगें, तेथील गिरणीमालकांची अप्रागतिकता वगैरे अनेक गोष्टीहि होत्याच. तेव्हां परदेशी व्यापार वाढविण्याकरितां मुनीम नेमणें, यंत्रावरील जकाती कमी करणें इत्यादि प्रकारें सरकारनें या धंद्यास मदत करावी, असें जकात-मंडळानें सुचविलें. याशिवाय जपानी मालाविरुद्धहि कांहीं विशेष योजना करण्यांत यावी असें मंडळाचें मत दिसलें; परंतु योजनेच्या स्वरूपासंबंधीं ऐकमत्य होऊं शकलें नाहीं. शेवटीं हिंदुस्थानसरकारनें सुतावरील प्रचलित जकात बदलून ती जपानी सुताच्या आयातीवर विशेष भारी पडेल असें तिला स्वरूप दिलें. ही १९२७ सालीं लादलेली जकात पुनः १९३० सालीं कायम करण्यांत आली. मध्यंतरीं सरकारच्या उत्पन्नांत तूट येऊं लागली म्हणून कापडावरील जकातीहि वाढविण्यांत आल्या. अशा रीतीनें कापडाच्या धंद्याला जकातीच्या रूपानें सरकारी मदत अलीकडे बरीच झाली आहे. पण ही मदतहि पुरेशी नाहीं अशी गिरणीवाल्यांची तक्रार असून या-संबंधीं दुसरी चौकशी जकात-मंडळ हल्लीं (१९१२) करीत आहे. या वेळेसहि मुख्य तक्रार मुंबईकरांचीच आहे.

१९ व्या शतकांत हिंदी गिरण्यांतून कापडाची पैदास फार थोडी होई व जी होत असे ती बहुतेक जाड्याभरड्या कापडाची. अलीकडील वीस वर्षांत कापड काढणें हीच महत्त्वाची बाब होऊन बसली आहे आणि त्यांतहि शक्य तितकें विविध प्रकारचें व तलम कापड विणण्याचा प्रयत्न करण्यांत येत आहे. याची कांहींशी कल्पना आपल्या गिरण्यांतून निघत असलेल्या सुताच्या प्रतीवरून येईल. महायुद्धापूर्वी जवळजवळ ३ सूत २० नंबरा-

खालील असे व ३० नंबरावरील सूत जेमतेम एकंदर पैदाशीच्या $\frac{1}{8}$ असे. १९३०-३१ चे आंकडे ठोकळ मानानें असे आहेत : २० नंबराखालील सूत $\frac{1}{8}$; २० ते ३० नंबरी सूत $\frac{3}{8}$; व ३० नंबरावरील $\frac{1}{8}$. याच प्रवृत्तीचें दुसरें द्योतक म्हणजे इजिप्त, केनिया वगैरे प्रदेशांतील कापसाची वाढती आयात हें होय. कारण हिंदुस्थानांत लांब धाग्याचा कापूस फारसा पैदा होत नाही. म्हणून जास्त तलम कापड काढणें असल्यास परदेशी कापूस आणणें अपरिहार्य झालें आहे.

एणेंप्रमाणें या शतकांत कापडाच्या गिरण्यांची प्रगति झपाट्यानें झाली आहे हें निर्विवाद होय. हिंदुस्थानांतील एकंदर कापडाचा खप किती होता यासंबंधी निश्चित आंकडे मिळणें कठीण आहे. तथापि असा अंदाज करण्यांत आला आहे की, महायुद्धापूर्वीच्या काळांत हिंदुस्थानांत एकंदर कापडाचा खप ४८० कोटि वार होत असे. ठोकळ मानानें यांतील अर्धें कापड परदेशांतून येई; आणि बाकीचा अर्धा माल हिंदी हातमाग व हिंदी गिरण्या या समप्रमाणांत पुरवीत असत. आजची परिस्थितीहि नक्की अजमावतां यावयाची नाही. विशेषतः १९३०-३१ सालांत एकंदर जागतिक मंदी व बहिष्काराची चळवळ यांमुळें व्यापाराची घडी फारच बिघडली होती. त्यापूर्वीच्या तीनचार वर्षांचा हिशेब ध्यानांत घेतां स्थूल मानानें आंकडे मांडतां येतील ते असे: अलीकडे हिंदुस्थानांतील कापडाचा प्रतिवार्षिक खप जवळजवळ ५५० कोटि वार आहे. यापैकीं गेल्या तीनचार वर्षांत सरासरीनें १९० कोटि वार कापड परदेशांतून येत असे, २२० कोटि वार हिंदी गिरण्यांत पैदा होई व १४० कोटि वार हातमागावर विणिलें जात असे. अर्थात् १९३० सालापासून हिंदी गिरण्यांतील कापडाची पैदास याहूनहि अधिक वाढली आहे, हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. आज हिंदी गिरण्यांनीं आपल्या विशिष्ट मालाची जवळजवळ सगळीच गिऱ्हाइकी काबीज केली आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही. हातमागाच्या क्षेत्राचें त्यांनीं फारसें आक्रमण केलेलें दिसत नाही. हातमागाच्या पैदाशीचा

अंदाज करणें फार अवघड आहे. पण ही पैदास कांहीं गेल्या तीसचाळीस वर्षांत कमी झालेली नाहीं; असल्यास अगदीं थोड्या प्रमाणांत वाढतच असावी असें वाटतें. परदेशी कापड आयात होणें हें हिंदी गिरण्या तलम माल किती काढूं शकतात यावर अवलंबून आहे. यापुढें जसजशी या बाबतींत त्यांची प्रगति होईल तसतसें धंद्याचें पाऊल पुढें पडेल. अर्थात् लांब धाग्याचा हिंदी कापूस फार काचित् पिकतो आणि अत्युत्कृष्ट प्रतीचा कापूस तर आपल्याकडे जवळजवळ पिकतच नाहीं, ही गोष्ट या गिरण्यांच्या धंद्याच्या पुढील वाढीस प्रामुख्याने आड येणार हें उघड आहे.

गेल्या तीस वर्षांत पाटाच्या गिरण्यांची वाढ एकसारखी होत गेली आहे. पाटाची लागवड कशी वाढली हें मागील प्रकरणांत दर्शविलेंच आहे. या वाढीबरोबरच हिंदुस्थानांतून परदेशांत जाणाऱ्या पाटाचें प्रमाणहि कमी होऊं लागलें आहे. म्हणजे पूर्वी जो पाटच विशेषतः परदेशीं जात असे, त्याच्याऐवजीं आज पोर्ती व गोणपाट हीं विशेष जातात. पाटाच्या गिरण्यांच्या वाढीस विशेष उत्तेजन महायुद्धाच्या काळांत मिळालें. पाट परदेशीं पाठविण्यांत निरनिराळ्या अडचणी उपस्थित झाल्यामुळें पाटाची किंमत या काळांत बिलकूल वाढली नाहीं; आणि इतर देशांतील पाटाच्या गिरण्यांची पैदास पुष्कळ कमी झाली. याशिवाय महायुद्धामुळें धान्याचीं व इतर सामानाची नेआण करण्यास, तसेंच रेती भरण्यास (sand-bags) म्हणून पोल्यांस नवीन मागणी फार मोठी आली. तेव्हां हिंदुस्थानांतील गिरण्यांस विलक्षण भरभराटीचे दिवस येणें साहाजिक होतें. या काळांत रात्रंदिवस गिरण्या चालू ठेवून माल काढून घेण्यांत येत असे; आणि गिरण्यांनीं ७५ टक्केपर्यंत आपल्या भागीदारांस नफा वाटला ! तथापि महायुद्धानंतरचा काळ त्यांस कठीणच गेला आहे. महायुद्धकालांतील नफ्यामुळें नवीन गिरण्या १९१९ पुढें पुष्कळच निघाल्या आणि जुन्यांनींहि आपला व्याप वाढविला. पण गेलीं दहा वर्षें मंदीचींच असल्यामुळें पाटाच्या मालास वाढती मागणी नव्हती. त्यामुळें अलीकडे बरींच वर्षें पाट-गिरण्यांच्या संघास कोणत्याहि

गिरणीने आठवड्यांत अमुक तासांवर काम करूं नये, नवीन सांचे आणूं नयेत वगैरे प्रकारचीं बंधनें घालून मालाची पैदास नियंत्रित करण्याचा प्रयत्न करावा लागला आहे. मध्यंतरी १९२८-२९ साली मालास थोडी मागणी वाढल्यामुळे आठवड्यांतील कामाचे तास ५४ चे ६० करण्यांत आले. पण लगेच १९३० पासून पुनः फार विकट दिवस आले; आणि आज (१९३२) तर गिरण्यांच्या कोठारांत माल इतका शिल्लक आहे कीं, ४० तासांपलीकडे काम करूं नये आणि प्रत्येक गिरणीचा कांहीं भाग कायमचाच बंद ठेवावा, अशा प्रकारची योजना अमलांत आणावी लागली आहे ! तथापि या धंद्यांतील कारखानदार सुसंघटित असल्याने एवढ्या मंदीच्या दिवसांतहि ते सहकार्य करून ठीक भागवून नेतात. या धंद्याच्या प्रगतीत इतर बाबींत नमूद करण्यासारखे विशेष कांहीं नाहीं. पाट हा हिंदुस्थानाबाहेर कोठे पिकतच नाहीं. पाटाच्या एकंदर पिकापैकी हिंदी गिरण्यांत खपणाऱ्या पाटाचे प्रमाण महायुद्धापूर्वी हळूहळू वाढत होतें व १९१४ सालच्या सुमारास एकंदर पिकाचा जवळजवळ अर्धा भाग हिंदी गिरण्या विकत घेत असत. महायुद्धकालांत सारें एकतृतीयांश पीकच परदेशीं जात असे, तर गेल्या दहा वर्षांत परदेशीं जाणारें पिक अर्ध्याहून कांहींसे कमी असतें. डंडी हें अद्यापि फार महत्त्वाचें ठिकाण आहे; पण जगांतील बहुतेक इतर देशांतहि पाटाच्या गिरण्या स्थापिल्या गेल्या आहेत. अर्थात् हिंदुस्थानांतील धंद्याइतका मोठा धंदा इतर कोठेंच नाहीं, हें वरील विवेचनावरून ध्यानांत येईल. परंतु मागील प्रकरणांत सांगिल्याप्रमाणें हिंदुस्थानांतील बहुतेक पैदास पोती व गोणपाट वगैरे हलक्या प्रकारच्या मालाचीच आहे; आणि इतर ठिकाणीं-विशेषतः डंडी येथें सतरंज्या व इतर अनेक चांगल्या प्रतीचे कापड विणण्याकडे लक्ष जास्त दिलें जातें.

पाट-गिरण्यांची प्रगति

साल	गिरण्या	चात्या	भाग
१९१३-१४	६४	७४४,२८९	३६,०५०
१९२३-२४	८९	१,०४३,४१७	४९,०३८
१९२९-३०	९८	१,१४०,४३५	५३,९००

कापडाच्या व पाटाच्या गिरण्यांप्रमाणेच कोळशाच्या खाणींचीही वाढ या काळांत पुष्कळ झाली. भूगर्भांत कोळसा मुबलक असलेला नवीन टापू असा कोणताच सांपडला नाही; आणि तो आतां हिंदुस्थानांत सांपडेल अशी प्रायः चिह्नेहि दिसत नाहीत. राणीगंज व झारिया यांभोंवतालच्या प्रदेशांतच कोळशाच्या सर्व महत्त्वाच्या खाणी आज वसलेल्या आहेत; आणि या टापूंत हिंदुस्थानांत एकंदर निघत असलेल्या कोळशापैकीं नऊ दशांशावर कोळसा निघतो. कोळशाच्या पैदाशीची वाढ १८९५ च्या पुढें किती झपाट्याने झाली हें पुढीं आंकड्यांवरून ध्यानांत येईल.

कोळशाची पैदास

साल	पैदास (टन)	खाणी	मजूर
१८९४	२,८००,६५२	१२३	४३,१९७
१९०१	६,६३५,७२७	२१०	९५,३१८
१९१४	१५,७२७,६३१	६१०	१३७,८५१
१९२२	१८,१६८,९८८	९५३	१८४,३५५
१९२९	२२,३०८,१७४	५४८	१६५,६५८

कोळशाची पैदास वाढण्याचें कारण म्हणजे उद्योगधंद्यांची व आगगाड्यांची वाढ, हें उघड आहे. आगगाड्या हें कोळशाच्या धंद्याचें फार मोठें गिऱ्हाईक. एकंदर वार्षिक पैदाशीपैकीं जवळजवळ एकतृतीयांश कोळसा अगदीं प्रथमपासून आगगाड्यांवर खपत आला आहे. तेव्हां आगगाड्यांच्या वाढीमुळें कोळशाच्या खाणींस उत्तेजन मिळालें हें साहजिक आहे; आणि याबरोबरच आगगाड्यांच्या प्रसारामुळें कोळशाची वाहतूक सुलभ होऊन हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या भागांत हिंदी कोळशाचा खप होण्यास मदत होऊं लागली. चालू शतकाच्या आरंभीं हिंदी कोळसा परदेशीं पाठविण्यास सुरुवात होऊं लागली. मुख्यतः ब्रह्मदेश, मलाया, सिंहलद्वीप या प्रदेशांतील बंदरांत हिंदी कोळसा पुष्कळ खपू लागला. १९०८ चे सुमाराच्या

जागतिक तेजीच्या काळांत हा व्यापार फारच वाढला; पण पुढे कांहीं वर्षे तो पुनः बसला. कोळशाची आयात महायुद्धापूर्वी एकंदरीने कमीच होत होती; आणि निर्गत आयातीहून बरीच मोठी झाली होती. परंतु कराची, मुंबई वगैरे ठिकाणी अजून विलायती कोळसा हिंदी कोळशापेक्षा जास्त स्वस्त पडत असे. महायुद्धाच्या काळांत उद्योगधंद्याच्या भरभराटीमुळे कोळशाची मागणी विशेष वाढली. परंतु त्या मानाने पैदास वाढली नाही याचे कारण वाहतुकीच्या साधनांचा अभाव हे होय. युद्ध चालू असतां कोळसा समुद्रमार्गाने नेणे धोक्याचे होते. त्यामुळे परदेशी होत असलेली निर्गत जवळजवळ थांबली; आणि हिंदुस्थानांतल्या हिंदुस्थानांतसुद्धा सर्व माल आगगाडीच्या मार्गानेच पाठवावा लागला. तथापि सर्वच परिस्थिति अडचणीची असल्यामुळे मालाच्या डब्यांचा तुटवडा पडू लागला; आणि आगगाड्यांस खाणींतून निघत असलेल्या सर्व कोळशाचा उठाव करणे अशक्य होऊ लागले. यांतच सरकारी कामासहि कोळसा लागू लागला; आणि सरकार १९१७ च्या पुढे कोळशाची वाहतूक व विक्री यांचे नियंत्रण करू लागले. या काळांत खाणींना फायदा फार मिळाला; पण त्यांची वाढ प्रथम फारशी झाली नाही ती १९१९ च्या पुढे होऊ लागली. सरकारी नियंत्रण १९२१ पर्यंत चालू होते. यांतील शेवटची एकदोन वर्षे तर देशांतल्या-देशांतच पुरवठा पुरता होत नसल्यामुळे हिंदुस्थानांतून कोळसा निर्गत करण्याची मनाई करण्यांत आली होती. परंतु सरकारी नियंत्रण जेव्हां काढण्यांत आले त्याच वेळेस एकंदर काळ पालटला.

महायुद्धानंतर भरभराटीचे दिवस संपुष्टांत आले आणि हिंदुस्थानांतील कोळशाची मागणी एकदम कमी झाली. इकडे कोळशाच्या खाणींची संख्या व पैदास तर पुष्कळ वाढली होती. परंतु परदेशी बरीच वर्षे माल पाठविण्यांत न आल्यामुळे हिंदुस्थानाची गिऱ्हाइकी दक्षिण आफ्रिकेने काबीज केली होती. अशा रीतीने १९२२ च्या पुढे कोळशाच्या धंद्यास बरीच विकट स्थिति उत्पन्न झाली. खुद्द हिंदुस्थानांत होणारी कोळशाची आयात मात्र

महायुद्धकालापासून जी अगदी थांबली ती केव्हांच पुढे फारशी वाढली नाही; आणि गेल्या पंधरा वर्षांत हिंदुस्थानांत खपणाऱ्या एकंदर कोळशा-पैकी शेंकडा ९५ टक्क्यांहून अधिक कोळसा हिंदीच असतो. तेव्हां येथे बाहेरील आयातीचा प्रश्न नसून खुद्द हिंदी मागणीच्या वाढीचाच प्रश्न आहे. आगगाड्यांची वाढ तर सारखी होत आहेच; पण याशिवाय या धंद्याच्या दृष्टीने अलीकडे घडलेली फार महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे लोखंड व पोलाद करणाऱ्या कारखान्यांची स्थापना ही होय. कारण, यांत कोळशाचा अतोनात खप होतो. तसेंच इतर उद्योगधंद्यांची वाढहि होत आहेच. तथापि सर्वच धंदे गेली दहा वर्षे विशेष चांगल्या स्थितीत नसल्यामुळे कोळशाच्या खाणींसहि दिवस वाईट आले. जकात-मंडळाने १९२६ साली या धंद्याविषयी जेव्हां चौकशी केली तेव्हां त्यास असे आढळून आले की, हिंदुस्थानांत आयात कोळशावर जकाती लादून धंद्यास मदत कांहीं होणार नाही; पण परदेशी बंदरांत हिंदी कोळशाचा पुनः शिरकाव झाला तर कोळशाच्या खाणींचा फायदा होईल. हा शिरकाव होण्यास मुख्य अडचण म्हणजे हिंदी कोळशाची परदेशांतील कुप्रसिद्धि ही होती. जेव्हां जेव्हां कोळशास मागणी फार येई (उदाहरणार्थ १९०८ साली अथवा महायुद्धानंतरच्या काळांत) तेव्हां तेव्हां येथील व्यापारी वाटेल त्या प्रतीचा माल परदेशी पाठवीत. म्हणून परदेशी जाणाऱ्या मालाची प्रतवारी लावणारे एखादे मंडळ निर्माण करून त्याने पसंत केल्यावरच माल बाहेर पाठवावा, अशी जकात-मंडळाने शिफारस केली. तदनुसार अलीकडे एक मंडळ निर्माण करण्यांत आले आहे आणि त्याचा आयातीची वाढ होण्यास बराच उपयोग झाला आहे. एकंदर धंद्याची स्थिति आज फारशी चांगली नाही; आणि गेल्या दहा वर्षांत पैदास जरी वाढत असली तरी खाणींची संख्या कमी होत आहे. यावरून बऱ्याच-विशेषतः लहान लहान खाणीवाल्यांस धंद्यातून आपले अंग काढून घ्यावे लागले आहे हे उघड आहे.

एकंदरीत पाहतां हिंदुस्थानांतील कोळशाच्या धंद्याची स्वदेशांतील व जवळच्या परदेशी बंदरांतील गिऱ्हाइकी चांगली वसली असून त्याची पुढील वाढ हिंदुस्थानांतील उद्योगधंद्यांच्या वाढीवर अवलंबून राहणार आहे. पण येथे विशेष लक्षांत घेण्याची गोष्ट म्हणजे ही कीं, हिंदुस्थानांत कोळसा सांपडतो तो विशेषतः एकाच टापूंत. हा टापूहि समुद्रकिनाऱ्याला फारसा जवळ नाही. यामुळे कोळशाच्या वाहतुकीचा खर्च अतोनात येतो. ही दूरदूरच्या प्रांतांतील उद्योगधंद्यांच्या दृष्टीनें अत्यंत अडचणीची बाब आहे. उदाहरणार्थ, १९२५-२६ सालीं खाणींतून काढलेल्या कोळशाची किंमत तेथल्यातेथें टनास ५-६ रुपये असल्यास ती मुंबईसारख्या ठिकाणीं टनास १५-१६ रुपये पडत असे. याकरितांच तेलावर चालणाऱ्या एंजिनांचा उपयोग करून पाहणें आणि अगदीं अलीकडे आगगाड्या व गिरण्या चालविण्यांत वीज कामास लावणें, असले उपक्रम मुंबई, मद्रास, पंजाब या बाजूस करणें प्राप्त झालें आहे; आणि त्यामुळे इकडील गिऱ्हाइकीवर कोळशाच्या धंद्यास नेहमी अवलंबून राहणें शक्य होणार नाही.

हिंदुस्थानांत अलीकडील कालांत औद्योगिकदृष्ट्या घडून आलेली अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे लोखंड व पोलाद आधुनिक पद्धतीनें तयार करण्याचे कारखाने इकडे प्रस्थापित झाले ही होय. याचें श्रेय विख्यात पार्शी कारखानदार म. जमशेटजी ताता यांसच सर्वस्वी आहे. ईस्ट-इंडिया कंपनीच्या वेळेपासून बऱ्याच इंग्रजांनीं लोखंड हें दगडी कोळशाच्या भट्टींत तयार करण्याचे हिंदुस्थानांत प्रयत्न केले होते. पण यांपैकी कोणतेच प्रयत्न यशस्वी झाले नव्हते. नाही म्हणावयास १८८० च्या सुमारास बाराकर (बंगाल) येथें एका इंग्रज कंपनीनें असल्या भट्ट्या उभारल्या; आणि जरी बरींच वर्षे तिला तूट येत होती, तरी ती पुढें सावरूं लागून महायुद्धाच्या सुरुवातीनंतर कंपनी भरभराटीस आली. पण हें काम फार मोठ्या प्रमाणावर धडाडीनें ताता कंपनीनें हातीं घेतलें. आरंभीं मार्गीत अतोनात अडचणी

आल्या. सरकारची सहानुभूति बिलकूल नव्हती, ती हळूहळू मिळविली. खनिज लोखंड प्रथम चांदा जिल्ह्यांत व नंतर द्रुग जिल्ह्यांत विपुल म्हणून तेथे सुरुवात करून पहिली; पण दगडी कोळसा मध्यप्रांतांत पुरेसा नाही म्हणून शेवटी बऱ्याच वर्षांनंतर हल्लीची तातानगरची जागा निश्चित झाली. १९१३ साली कारखान्यांतून लोखंड बाहेर पडू लागले. पुढे लागलीच महायुद्धास आरंभ झाला व त्यामुळे धंद्याच्या उत्कर्षास अनुकूल अशी परिस्थिति निर्माण झाली. महायुद्धकालांत हिंदुस्थानांतील आगगाड्या व निरनिराळे ओतकामाचे व एंजिनियरिंगचे कारखाने यांत तातांच्या मालास मागणी फार आली आणि फायदा चांगला पडू लागला. तेव्हां आपले भांडवल वाढवून कारखान्याची उत्पादनशक्ति वाढविण्याचा थोडक्याच वर्षांत ताता-कंपनीने बेत केला. महायुद्ध चालू असतां नवीन यंत्रसामग्री मागविणे अशक्य होते. म्हणून ते संपतांच १९१९मध्ये नवीन भट्ट्या बसवून कारखान्याचा विस्तार करण्यास आरंभ झाला. पण पुढे दोनतीन वर्षांत इतर धंद्यांप्रमाणेच, किंबहुना इतर धंद्यांहूनहि अधिक प्रमाणांत, लोखंड व पोलाद यांच्या धंद्यांत सर्व जगभर मंदीचे दिवस आले आणि किंमती उतरल्या. युरोपांतून अत्यंत स्वस्त मालाची आयात होऊ लागली; आणि ताता-कंपनीस या चढाओढीत टिकाव धरणे अशक्य झाले. कर्मधर्मसंयोगाने या सुमारासच हिंदुस्थानसरकारने जकाती-संबंधीचे धोरण बदलावे अशी 'फिस्कल् कमिशन' ने शिफारस केली व या कमिशनने ताता-कंपनीच्या कारखान्याकडे लागलीच लक्ष पुरवावे अशी विशेष सूचना केली. यामुळे १९२४ साली जकात-मंडळ प्रस्थापित झाल्यावर लोखंड-पोलादाच्या धंद्याचे संरक्षण कसे करावे हा प्रश्न त्यांच्यापुढे प्रथमच टाकण्यांत आला. मंडळाने यासंबंधी बारकाईने विचार करून आयात होणाऱ्या मालावर संरक्षक जकाती विवक्षित प्रमाणांत लादाव्या अशी शिफारस केली. याशिवाय ताता-कंपनीने कारखान्यांतील कांही खात्यांत नवीन यंत्रसामग्री आणून त्यांचा विस्तार केला असतां व इतर कांही सुधारणा केल्या असतां एकंदर कारभार जास्त क्रिफायतशीर होईल असेहि त्यांनी

सुचविलें. १९२४ मध्ये पोलादावर प्रथम संरक्षक जकाती लादण्यांत आल्या. पण पुढील सर्वच वर्षे वाढत्या मंदीची असल्यामुळे या जकाती मध्यंतरी पुनः वाढविण्यांत येऊन १९२७ मध्ये जकात-मंडळाकडून फेरचौकशी होऊन आणखी सात वर्षांकरितां जकाती कायम कराव्या, अशी शिफारस झाली; आणि त्याप्रमाणें कायदाहि करण्यांत आला. ताताकंपनीप्रमाणेंच जुनी बाराकरला स्थापन झालेली बंगाल आयर्न कंपनी ओस्तकामाच्या कारखान्यांकरितां लोखंड तयार करीत असते; आणि अलीकडे अशीच दुसरीहि एक कंपनी निघाली आहे. परंतु या दुसऱ्या कंपन्यांच्या कारखान्यांचें प्रमाण लहान असून यांच्या भट्ट्यांतून फक्त लोखंडच बाहेर पडतें. ताता-कंपनी मात्र केवळ लोखंडच काढण्यापेक्षां बीड, पोलाद व पोलादाचे पत्रे, सांधपट्ट्या, इमारती तुळ्या, आगगाडीचे रूळ वगैरे ठोकळ सामान तयार करण्याकडे विशेष लक्ष पुरविते.

लोखंड तयार करण्याचा धंदा आतां हिंदुस्थानांत कायमचा प्रस्थापित झाला असें म्हणण्यास हरकत नाही. कारण, खनिज लोखंड, दगडी कोळसा व चुनखडी हे लोखंड पैदा करण्यास लागणारे मुख्य पदार्थ बिहार व ओरिसा प्रांताच्या कांहीं भागांत एकमेकांच्या सान्निध्यानें मुबलक व स्वस्त सांपडतात. यामुळे भट्टींतून तयार झालेलें लोखंड हिंदुस्थानांत इतर कोणत्याहि देशापेक्षां स्वस्त मिळतें. अलीकडे बरीच वर्षे हिंदुस्थानांतून जपानांत बरेचसें लोखंड पाठविलें जातें. पोलाद करण्याच्या बाबतींत मात्र एक अडचण आहे ती अशी की, पोलाद करण्याला जो उंची कोळसा लागतो त्याचा पुरवठा हिंदुस्थानांत मुबलक नाही. यामुळे पोलाद करणें इतकें स्वस्त पडत नाही. तसेंच सुरुवातीस तरी बरेच कामकरी व तज्ञ परदेशांतून आणावे लागल्यामुळे हा खर्च हिंदुस्थानांत विशेष येऊं लागला. परंतु येथें हळूहळू सुधारणा करण्यांत येत आहे. जकात-मंडळाच्या म्हणण्याप्रमाणें पोलादाचा धंदाहि आणखी पांचसात वर्षांत स्वावलंबी होऊं शकेल. १९३०-३१ सालीं हिंदुस्थानांतील या धंद्याची एकंदर पैदास अशी होती : लोखंड, ११.४ लक्ष टन; पोलाद, ९.२ लक्ष टन; व पोलादी सामान, ४.३ लक्ष टन.

लोखंड व पोलाद तयार करण्याचा एक मोठा कारखाना स्थापिला गेला तरी अजून या बाबतीत आपण बहुतांशी परदेशांवर अवलंबून आहो, हें कळून येण्यासारखें आहे. वर सांगितल्याप्रमाणें कांहीं पोलादी ठोकळ सामानच फक्त या कारखान्यांत तयार होतें. आतां कांहीं ओतकामाचे व एंजिनियरिंग कामाचे कारखाने सुद्धा आपल्याकडे अस्तित्वांत आले आहेत आणि कांहीं आगगाड्या एंजिनाशिवाय आपणांस लागणारा इतर सर्वच माल स्वतःच्या कारखान्यांत तयार करवितात हें खरें. परंतु अजून निरनिराळ्या प्रकारचीं अवजारे, हत्यारे, शास्त्रीय उपकरणां व हरतऱ्हेची यंत्र-सामग्री-फार काय पण खिळे, नट, स्क्रू वगैरे जिन्नसहि आपणांस बाहेरून आणावे लागतात. १९१९ च्या सुमारास तातांच्या कारखान्यास जेव्हां भरभराटीचे दिवस होते, तेव्हां तेथीलच पोलाद घेऊन निरनिराळें सामान व्रनविण्याच्या कंपनी तातांच्या साहाय्यानें जमशेदपूरला बऱ्याच स्थापिल्या गेल्या. परंतु यांतील बहुतेक आज नामशेष झाल्या आहेत. तारेचे खिळे करणारा तेथील कारखाना संरक्षक जकात व बिहार प्रांताच्या सरकारची इतर प्रकारची मदत मिळूनहि टिकूं शकला नाहीं. आज केवळ पोलादी तारा व दोर करणारी कंपनी, टिनचे पत्रे करणारी कंपनी अशा दोनतीनच कंपन्या काय त्या जीव धरून आहेत.

लोखंड व पोलाद यांची ही गोष्ट झाली. हिंदुस्थानच्या भूगर्भांत सांपडणाऱ्या इतर खनिज पदार्थांची स्थिति याहूनहि चमत्कारिक आहे. कोळशाच्या खालोखाल हिंदुस्थानांतील महत्त्वाच्या खाणी म्हणजे मँगनीज या धातूच्या आहेत. १९०० सालच्या सुमारास खाणींची संख्या विशेष वाढूं लागली. रूसो-जपानी युद्धाच्या वेळीं रशियांतील मँगनीजची निर्गत थांबल्यामुळें हिंदुस्थानांतील व्यापारास भरती आली; आणि त्यापुढें हिंदुस्थानांतून होणारी निर्गत सारखी वाढतच राहिली. या मँगनीजच्या खाणी विशेषतः मध्यप्रांतांत व कांहीं थोड्या मद्रास इलाख्यांत आहेत. महायुद्धांत हिंदी मँगनीजला मागणी पुष्कळ आली; आणि

अजूनहि रशियांतून निर्गत होत नसल्यामुळे जगास मँगनीजचा पुरवठा करणारें हिंदुस्थान हें एकच प्रमुख राष्ट्र आहे. परंतु औद्योगिक दृष्टीने आपणांस याचा फायदा करून घेतां आलेला नाही. कारण, या खनिज पदार्थाचा उपयोग अत्युत्कृष्ट प्रतीचे पोलाद तयार करण्यास होतो; आणि याप्रकारचे उत्पादन आपल्या देशांत होत नसल्यामुळे ही मूल्यवान् खनिज संपत्ति आपणांस जशीच्या तशी परदेशीं पाठवावी लागते. हिंदुस्थानांतल्या इतका अभ्रकहि दुसरीकडे कोठें सांपडत नाही. पण याचे ठोकळे खाणींतून काढून ते जसेच्या तसेच परदेशीं पाठविणें यापलीकडे आपल्या देशांत कांहींच होत नाही. तसेंच अगदीं अलीकडे ब्रह्मदेशांत एके ठिकाणीं शिसें, जस्त व रुपें यांची एक फार मोठी खाण सांपडली आहे. परंतु या खाणींतूनहि धातु अशोधित स्वरूपांतच परदेशीं शुद्धीकरणाकरितां व पुढें उद्योगधंद्यांत वापरण्याकरितां पाठविले जातात. हल्लींच्या उद्योगधंद्यांची पद्धतच अशी आहे कीं, निरनिराळ्या प्रकारचीं रसायनद्रव्ये वगैरे पदार्थ तयार करण्याचे कारखाने एकदम अस्तित्वांत येऊन धातुशोधनाच्या क्रियेंत निघत असलेल्या इतर आनुपंगिक पदार्थांचा उपयोग केल्याखेरीज ते किफायतशीर होत नाहीत. म्हणून आपल्याकडे कच्चा माल बऱ्याच प्रकारचा उपलब्ध असला तरी सर्वच प्रकारच्या उद्योगधंद्यांस उठाव मिळेल अशी परिस्थिति उत्पन्न झाल्याखेरीज औद्योगिक प्रगति होणें कठीण दिसत आहे.

हिंदुस्थानांतील खनिज संपत्तीपैकी निर्देश करावयाचा राहिला म्हणजे रॉकेल तेलाच्या धंद्याचा. १८९० च्या सुमारास ब्रह्मदेशांतील खाणी आधुनिक पद्धतीने चालविण्यास सुरुवात झाली; आणि त्यानंतर खाणींतील तेलाच्या पैदाशीची वाढ फार झपाट्याने झाली. गेल्या वीस वर्षांत हिंदुस्थानांत आसाम प्रांत व अटक जिल्हा येथेहि खाणी सांपडल्या आहेत. परंतु सर्वांत मोठा तेलाचा पुरवठा अद्यापि ब्रह्मदेशांतूनच होतो. हिंदुस्थानच्या सर्व भागांत मिळून जवळजवळ ३० कोटि गॅलन तेल दरवर्षी निघतें. पण एवढ्याने हिंदुस्थानांतील मागणी भागत नाही; व एकंदर जगाच्या पैदाशीचा हा केवळ ६५ अंश आहे.

चहा-कॉफीच्या मळ्यांचा अलीकडील इतिहास विशेष महत्त्वाचा नाही. चहाच्या मळ्यांची वाढ प्रत्युत कालखंडांत सारखी होतच राहिली. आणि आज एकंदर जगांतील ३ चहाचें पीक हिंदुस्थानांत निघतें; या धंद्याच्या वाढीस आजपर्यंत अडचणी अशा फार आल्याच नव्हत्या. अलीकडे पांचसहा वर्षे मात्र जाव्हा व त्याजवळील इतर बेटांतील हलक्या प्रतीच्या चहाची स्पर्धा हिंदी चहास ब्रिटिश बाजारांत भोवूं लागली आहे. कॉफीचे मळे भरभराटींत नसले तरी म्हैसूर व कूर्ग या प्रांतांत ते जेमतेम जीव धरून आहेत. अगदीं नवीन मळ्याचा धंदा निघालेला म्हणजे रबराचा. रबराचे मळे ब्रह्मदेश व त्रावणकोर संस्थान येथें विशेष आहेत. या तीन्ही धंद्यांतील मळे बहुतांशी युरोपीय लोकांच्या हातीं आहेत.

हिंदुस्थानांतील एकंदर औद्योगिक प्रगतीचा आढावा काढण्यास मजूर कमिशनने दिलेल्या माहितीवरून तयार केलेलें खालील कोष्टक उपयोगी पडेल. यांतील आंकडे १९२९ सालाबद्दलचे आहेत.

१ कारखाने

यंत्रसाहाय्याने काम करून २० पेशां अधिक मजूर लावणारे व बारमहा चालणारे.

तपशील	कारखाने	मजूर
कापडाच्या गिरण्या	२९५	३३८,०००
पाटाच्या गिरण्या	९५	३४७,०००
एंजिनियरिंग कामाचे व धातु- कामाचे कारखाने	८७१	३१५,०००
इतर	११९०	१६६,०००
एकूण	२,४५१	१,१६६,०००

२ खाणी

कोळसा	५४८	१६५,६५८
मँगनीज	१२५	२७,२४३
अभ्रक	४९८	१६,५५५
इतर	५६१	६०,२४५
एकूण	१,७३२	२६९,७०१

३ हंगामी कारखाने

कापसाची सरकी काढणें व गठ्ठे बांधणें	२,१७६	१३९,९८७
चहाच्या मळ्यावरील कारखाने	९३४	६३,४१२
पाटाचे गठ्ठे बांधणें	११५	३७,३००
तांदूळ सडणें	१,६०६	७६,२१४
तेलाचे कारखाने	२४४	११,४९५
गूळ व साखर	४५	१५,०७६
सिगारेट, सिगार वगैरे	१६	१९,९२२
इतर	५४२	३४,३०८
एकूण	५,६७८	३८७,३६६

४ मळे

तपशील	पिकांचें क्षेत्र	मजूर
चहा	७८९,०००	९३०,४७२
काफी	१६३,०००	९२,५०४
रबर	१७१,०००	४८,७०४
एकूण	११२३,०००	१,०७१,६८०

वर दिलेल्या तत्त्वांवरून आधुनिक उद्योगधंद्यांची आपल्याकडील व्याप्ति नीट कळून येईल. बारमहा काम करणाऱ्या कारखान्यांबद्दल, कापडाच्या व पाटाच्या गिरण्या वगळून, याहूनहि थोडी अधिक फोड पुढीलप्रमाणे करता येईल. हे आंकडे १९२७ सालबद्दलचे आहेत.

तपशील	कारखाने	मजूर
आगगाड्यांच्या कंपन्यांचे कारखाने	११२	१४७,३५८
एंजिनियरिंग काम	२६०	४४,२५५
लोखंड व पोलाद	७	३७,३७५
छापखाने वगैरे	२९८	३६,१७१
नावा बांधणे	२२	२४,२१२
बंदुका वगैरे तयार करणे	२४	२०,५१८
आगकाड्या	३४	११,३३१

दहा हजारांहून अधिक मजूर कामास लावणारे सर्व उद्योगधंदे यांत आले. यावरून असे स्पष्ट दिसून येईल की, कापडाच्या व पाटाच्या गिरण्या, लोखंड व पोलाद तयार करणे, आणि कोळसा, मँगनीज व अभ्रक यांच्या खाणी यांपलीकडे महत्त्वाचे असे धंदे आपल्याकडे विशेष नाहीतच. बाकी एंजिनियरिंग कामाचे अथवा आपला माल परदेशी पाठविण्याकरिता गठ्ठे बांधण्याचे वगैरे हंगामी कारखाने यांचाच प्रसार फार. नाही म्हणावयास हंगामी कारखान्यांत साखरेचे कारखाने महत्त्वाचे आहेत. परंतु या धंद्याचा इतिहासहि उद्बोधक आहे. एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत साखर हिंदुस्थानांतून बाहेर देशी जात असे. पुढे निर्गत कमी होऊन हिंदुस्थान या बाबतीत केवळ स्वयंपूर्ण बनले. परंतु १८९५ च्या पुढे युरोपांत 'बीट'-पासून साखर फार स्वस्त तयार होऊ लागून हिंदुस्थानांत तिची एकदम

आयात सुरू झाली. एवढांपासून हिंदुस्थानांतील साखरेचा खप व आयात हीं सारखीं वाढत असून हिंदी साखरेचे व गुळाचे कारखाने बसले आहेत. इल्लींची आयात मुख्यतः जाव्हा बेटांतून होते. तेथें साखरेच्या कारखानेदारांचे स्वतःचे मळे फार मोठे असल्यामुळें कारखान्यांस उसाचा पद्धतशीर पुरवठा होऊन मोठ्या प्रमाणावर यंत्रसाहाय्यानें साखर तयार केली जाते. यापैकीं कांहींच हिंदुस्थानांतील इल्लींच्या कृषिपद्धतींत होणें शक्य नाहीं; आणि म्हणून फार मोठ्या प्रमाणावर संरक्षक जकाती लादल्याखेरीज आज आहे तितपतहि साखरेचा धंदा हिंदुस्थानांत टिकणें शक्य नाहीं, असा जकातमंडळानें निर्णय दिला आहे. मजूरक-मिशननें दिलेले आंकडे 'फॅक्टरी अँक्ट'च्या खालीं जे कारखाने येतात त्याबद्दलचे आहेत.

एकंदरीत यांत्रिक युगाचा प्रसार हिंदुस्थानांत फार अल्प प्रमाणांत झाला आहे हें उघड आहे. खानेसुमारीच्या वर्गवारीप्रमाणें हिंदुस्थानांतील लोकसंख्येपैकीं जवळजवळ एकदशांश लोक उद्योगधंद्यांवर उपजीविका करितात. पण यांतील बहुतेक सर्व भरणा खेड्यांतील, कारागीर-वर्गाचा आहे. यांतील अत्यंत मोठा वर्ग हातमागावरील विणकरांचा. विणकरांच्या खालोखाल सुतार, चांभार, न्हावी, परीट, कुंभार, शिंपी वगैरे येतात. या औद्योगिक लोकसंख्येच्या पुरातन कार्यपद्धतींत फरक असा अगदीं थोडा पडला आहे. विणकर-वर्ग हातसुताऐवजीं गिरणसूत वापरूं लागला आहे; आणि बऱ्याच ठिकाणीं धावत्या धोट्यांचे माग प्रचारांत आले आहेत. रंगारी परकीय रंग वापरतात, शिंपी शिवण्याचीं यंत्रें वापरतात; आणि बऱ्याच भागांत लोहार व सुतार नवीन प्रकारचीं परदेशीं हत्यारें उपयोगांत आणितात. यापेक्षां कांहीं नागर कारागीर-धंद्यांत जरा जास्त फरक पडलेला आहे. तांब्यापितळेच्या भांड्यांच्या धंद्यांत यंत्रावर बरींच भांडीं तयार होतात. सुरतेच्या जरतारी धंद्यांत अलीकडे लहानलहान यंत्रें बरींच वापरण्यांत आलीं आहेत. परंतु यांत्रिक साहाय्य एकंदरीत फार कमी

घेतलें जातें हें खरें. आपला सर्व कारागीर-वर्ग अगदीं गरीब व सावकाराच्या मुठींत असलेला असाच आहे; आणि केवळ कारागीर पोटाला फार कमी घेतात म्हणूनच यांच्या मालाचा खप आज होऊं शकत आहे. कारागिरांची संघटना करणें, खरेदी-विक्रीबाबत त्यांचें व्यापारी वर्गावरील परावलंबन कमी करणें, त्यांच्या कार्यपद्धतींत शक्य त्या सुधारणा करणें वगैरे सर्व प्रश्न फार बिकट आहेत; आणि ते निकरानें हातीं घेऊन सोडविणें अत्यंत जरूरीचें आहे. तसेंच शेतकऱ्यांसहि कांहीं जोडधंदा पाहून देणें तितकेंच आवश्यक आहे. जोडधंदा पाहावयाचा म्हणजे प्रत्येक टापूंतील कृषिपद्धति व तेथें उपलब्ध असलेला कच्चा माल यांकडे लक्ष पुरविणें जरूर आहे. हिंदुस्थानांत यासंबंधीची परिस्थिति सगळीकडे सारखी नाहीं. परंतु त्यांतल्यात्यांत सूत कातणें व हातमागावर कापड विणणें यांचाच फैलाव देशभर बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर होणें शक्य आहे, हें अखिल-भारतीय चरखा-संघानें केलेल्या अलीकडील कामगिरीवरून स्पष्ट दिसून येतें.

हिंदुस्थानांत औद्योगिक मजूरवर्ग हा एकंदर लोकसंख्येच्या मानानें जरी फार लहान असला, तरी त्याची संख्या पंधरा लाखांवर आहे; व त्या-संबंधीचे निरनिराळे प्रश्न अलीकडे बरेच महत्त्व पावले आहेत. हिंदी मजूर-वर्गाबद्दल नेहमी जी गोष्ट अगदीं प्रथम सांगण्यांत येते ती ही कीं, खेड्यापाड्यांशीं पुरता संबंध तोडून पिढीजाद उद्योगधंद्याच्या ठिकाणींच वास्तव्य करणारा असा मजूरवर्ग आपल्याकडे कोठेंच निर्माण झालेला नाहीं. परंतु हें हिंदुस्थानांतच नव्यानें घडून आलें असें नाहीं; इतर सर्व देशांत उद्योगधंदे बाल्यावस्थेंत असतांना अशीच परिस्थिति होती. मात्र हिंदुस्थाना-इतकी ती इतर कोठें सारखी ठिकून राहिली नव्हती. आज हिंदुस्थानांतहि मजूर-वर्गाचा खेड्यापाड्यांशीं जो संबंध आहे त्याचे निरनिराळे प्रकार आहेत. प्रथम हंगामी कारखान्यांचा विचार करूं. यांतील सर्व मजूर आजू-बाजूच्या टापूंतील शेतकरी अथवा शेतीवर काम करणारे असतात; आणि कारखाना हंगामी असल्यामुळें असें होणें साहजिक आहे. मळ्यांवरील

मजुरांचा प्रश्न अगदीच निराळा आहे. हे मळे-विशेषतः चहाचे-स्थापन झाले ते साधारणतः निर्जन व वन्य प्रदेशांत. तेव्हां यांस मजुरांचा पुरवठा थेट बाहेरून करणे अवश्य होतें. प्रथमपासूनच मजूरभरती करणे हा मळ्यांचा विकट प्रश्न होऊन बसला होता. या मजूरभरतीस वांव साहजिकच जेथे दाट लोकवस्ती आहे अथवा ज्या टापूंत मुकेबंगाल वन्य जाति आहेत तेथे मिळाला. ही भरती करण्याकरितां अशा टापूंत प्रत्येक मळे-वाल्यास आपले मुखत्यार पाठवावे लागत व लांब मुदतीच्या करारानें मजुरांस बांधून आणावें लागे. प्रथमतः या सर्व प्रकारास कांहींच पद्धति नव्हती; आणि कित्येक मजूर हालअपेष्टा होऊन आसामांत पोंचण्यापूर्वीं वाटेंतच मरत. हळूहळू थोडें नियंत्रण सुरू झालें. मळेवाल्यांच्या मुखत्या-रांचीं नांवें जिल्हाधिकाऱ्यांकडे नोंदलीं गेलीं पाहिजेत व मजुरांस करारांची कलमें नीट समजविलीं पाहिजेत, अशा प्रकारचीं बंधनें घालण्यांत आलीं. परंतु तरीहि मजुरांची फसवणूक व नागवणूक बरीच होत राहिली. मजुरांस विशेष जाचक अशी परिस्थिति होती ती अशी कीं; एकदा आसामांत गेल्यावर त्याला स्वदेशांत परत येणें अशक्य होई. कारण तो करारानें बांधला गेल्यामुळें पळून गेल्यास त्याला कायद्यानें कडक शिक्षा ठेवण्यांत आली होती. मध्येंच निघून जाणाऱ्या मजुरास कैदेची शिक्षा देणारे कायदे हे १९२० सालपर्यंत अस्तित्वांत होते. आज ते जरी रद्द झाले तरी मजूर बराच असहाय असतो. परत जाऊं म्हटलें तरी स्वदेश फार लांब व प्रवास खर्चाचा; आणि मळ्यावरील मजुरीहि बेताचीच. तेव्हां अजूनहि चहाच्या मळेवाल्यांना मजूर मिळविण्याकरितां नेहमी बराच खटाटोप व खर्च करावा लागतो. कोळशाच्या खाणींतील मजूर बहुतेक आसपासच्या संताळ वगैरे वन्य जातीचेच आहेत. हे सर्व घरची भातशेती करून खाणींत काम करितात. यामुळें पेरणीच्या व कापणीच्या दिवसांत मजुरांचा तुटवडा व हंगामानंतर मजूर मुबलक अशी या खाणींवर स्थिति असते. त्याचप्रमाणें पीक चांगलें आलें अथवा दुष्काळ पडला तर असेच फरक पडतात. संताळ वगैरे लोक

आपल्या खेड्यांवर राहून खाणींवर कामास येणार म्हणून ही परिस्थिति बदलत नाही; आणि इतर प्रांतांतून नेहमी खाणींवर राहणारे मजूरहि येत नाहीत याचें कारण तेथील मजुरीचे दर त्या मानानें फार कमी पडतात हें होय.

मोठमोठ्या गिरण्या आहेत अशा शहरांतील प्रश्न अगदींच निराळ्या प्रकारचा आहे. जेथें एखाददुसरीच गिरणी आहे तेथें कायमचा औद्योगिक मजूर-वर्ग निर्माण होणें शक्य नाही. कारण हा निर्माण होण्यास नेहमी कोठें ना कोठें तरी उद्योगधंदा मिळण्याची निश्चिति व बायकामुलांचाहि समावेश होऊं शकेल एवढी धंद्यांची विविधता पाहिजे. म्हणून जेथें बरेच कारखाने आहेत व काम हरतऱ्हेचे आहे तेथेंच असला वर्ग निर्माण होतो. अर्थात् लहानलहान शहरांतील मजूर आसपासच्या शेतकीवर्गांतील व शेतीशी संबंध राखणारे असे असतात. कलकत्ता, मुंबई व अशाच काहीं ठिकाणी परिस्थिति थोडीशी अनुकूल वाटते. परंतु येथें काहीं विवक्षित अडचणी आहेत. कलकत्त्यास बहुतेक मजूर संयुक्त प्रांतांतील येतात. कारण, बंगाली मजूर मागतो तेवढी मजुरी पाटाच्या गिरण्या देत नाहीत. संयुक्त प्रांतांतील मजूरवर्ग कलकत्त्यास कायम राहणें शक्य नाही, तेव्हां आपल्या खेड्याशी संबंध ठेवून त्यास वारंवार तेथें परत जावें लागतें. मुंबईच्या गिरण्यांतील मजूर कोकणी असल्यामुळें ही अडचण उत्पन्न होत नाही. येथें मुख्य अडचण म्हणजे राहण्याच्या सोयीची. मजूरवर्गास राहण्याची जागा इतकी अपुरी, गैरसोयीची व आरोग्यदृष्ट्या अपायकारक असते की, त्यांना आपल्या खेड्याचा संबंध तोडणें शक्य नसतें. मुंबईची जी स्थिति तीच प्रायः इतर ठिकाणची. बहुतेक ठिकाणी एकेका खोलींत एका अथवा बऱ्याच वेळां अनेक कुटुंबांस राहावें लागते. बायकांस आडोसाहि मिळत नाही, पाण्याचे हाल असतात, सभोवतीं स्वच्छतेचा पूर्ण अभाव असतो व बेकार झाल्यास शहरांत टिकणें दुरापास्त होतें. म्हणून हिंदुस्थानांतील मजूरवर्ग कायमचा औद्योगिक व नागर बनला नाही; खेड्यांशी त्याचा संबंध कायम आहे आणि आजच्या परिस्थितीत हें इष्टच आहे असें मजूर-कमिशनचेंहि मत आहे.

इंग्लंडांत व इतर देशांत कारखान्यांच्या नियंत्रणाला आरंभ जनतेच्या डोळ्यांत मजूरवर्गाची दुःस्थिति भरली म्हणून झाला. परंतु आपल्याकडे हें कारण मुख्य नव्हतें. आरंभीं तर कारखाने फारच थोडे होते. यामुळे त्यांतील मजूरवर्गाची स्थिति आपल्याकडे महत्त्वाची वाटणें शक्य नव्हतें. हिंदुस्थानांतील मजूर-कायद्यांचा उगम लँकाशायर व डंडी येथील कारखान्यांच्या चळवळींत आहे. मुंबईतील गिरणीवाले जसे जपानांतील गिरण्या फार तास चालतात म्हणूनच जपानांतून इकडे कापड स्वस्त येऊं शकतें अशी तक्रार कांहीं वर्षांपूर्वी करीत असत, तसेच लँकाशायर व डंडी येथील गिरणीवाले मुंबई व कलकत्ता येथील गिरण्यांविरुद्ध तक्रार करीत; आणि येथील सर्वच सूत्रे लंडनहून हलत असल्यामुळे हिंदी गिरण्यांचें नियंत्रण झालें पाहिजे असा बूट निघणें अत्यंत साहजिक होतें.

हिंदुस्थानांत कारखान्यांसंबंधी कायदे करण्याचा विचार प्रथम १८७५ सालीं मुंबई इलाख्यांत निघाला; व १८८१ मध्ये या इलाख्यापुरताच एक अगदीं साध्या स्वरूपाचा, फक्त मोठ्या गिरण्यांस लागू पडणारा कायदा करण्यांत आला. पहिला हिंदुस्थानभर लागू पडणारा असा कायदा १८९१ सालीं मंजूर झाला. यांत ९ वर्षांच्या खालील मुलांस कारखान्यांत कामास लावूं नये आणि ९ ते १४ वयाच्या मुलांस सात तास व बायकांस अकरा तास याहून जास्त काम पडूं नये, अशी तरतूद करण्यांत आली होती. या कायद्याचें क्षेत्र यांत्रिक शक्ति वापरून ५० वर मजूर कामास लावणाऱ्या कारखान्यांपुरतेंच होतें; व यांतील कांहीं कलमें कापडाच्या गिरण्यांपुरतींच लागू होती. यानंतर बरीच वर्षे मजुरांच्या स्थितीकडे लक्ष देण्यासारखें कांहीं झालें नाहीं. परंतु १९०५ च्या सुमारास मुंबईच्या गिरण्या भरभराटींत आल्या होत्या; आणि याच वेळेस विजेचे दिवे घेण्यांत आल्यामुळे गिरण्यांतील मजुरांस काम फार पडते, अशी तक्रार होऊं लागली. विजेचे दिवे नव्हते तेव्हां अर्थात् दिवसांउजेडीच काम करणें शक्य असे. मुंबईच्या गिरण्यांबद्दल ही ओरड झाल्यामुळे १९०८ सालीं हिंदुस्थान-सरकारनें

एक कमिशन नेमिलें; आणि या कमिशनच्या शिफारशींस अनुसरून १९१२ सालीं एक कायदा करण्यांत आला. या कायद्याप्रमाणें लहान मुलांची काम करण्याची व अर्धें काम करण्याची वयोमर्यादा जुनीच कायम राखण्यांत आली; परंतु कापडाच्या गिरण्यांत मुलांचे काम सहा व माणसांचें काम बारा तासांवर असूं नये, असें ठरविण्यांत आलें. तसेंच आघातांपासून बचाव, कारखान्यांतील स्वच्छता, उजेड व हवा यासंबंधीं नवीन नियमहि या कायद्यांत प्रथमच घालण्यांत आले. परंतु १९१२ सालीं जी अत्यंत महत्त्वाची सुधारणा घडून आली ती ही कीं, कायद्याची अमलबजावणी नीट होत आहे किंवा कसें हें पाहण्याकरितां या वेळेपासून सरकारी तपासनीस (इन्स्पेक्टर) नेमण्यास सुरुवात झाली. यापूर्वीं कायदे जरी केले गेले तरी ते वारंवार मोडले जात. काम करण्याच्या ठरलेल्या वेळा अथवा मुलांची वयोमर्यादा याबद्दलचे निर्विध राजरोस मोडलेलीं उदाहरणें १९०१ मधील कमिशनच्या कितीदा तरी नजरेस आलीं.

महायुद्धानंतर वॉशिंग्टन येथें मंजूर झालेल्या कराराला (Convention) मान देण्याकरितां १९२१ त हिंदुस्थान-सरकारास कारखान्यांतील मजुरांची स्थिति नियंत्रित करण्याकरितां एक नवीन कायदा करावा लागला. या कायद्यानें व्यापिलेलें क्षेत्र जुन्या कायद्यापेक्षां अधिक विस्तृत होतें. कारण, जुन्या कायद्यांतील नियंत्रण ५० वर मजूर कामास लावणाऱ्या कारखान्यांसच लागू होतें, तर तें आतां २० वर मजूर लावणाऱ्यांस लागू करण्यांत आलें. या नव्या कायद्यान्वये १२ वर्षांखालील मुलांस कारखान्यांत काम देण्यास मनाई करण्यांत आली असून १२ ते १५ वयाच्या मुलांस फक्त अर्धा वेळ काम दिलें पाहिजे; आणि प्रौढ माणसांस दर आठवड्यास ६० तास व कोणत्याहि एके दिवशीं ११ तास ही कामाची कमालमर्यादा घातली गेली आहे. तसेंच ही मर्यादा सर्व प्रौढ माणसांस घालण्यांत आल्यामुळे आतां बायका-पुरुषांत कामाच्या तासांसंबंधीं काहीं फरक केलेला नाही. त्याचप्रमाणें इतर बाबींतहि नवीन कलमें घालण्यांत आलीं असून तपासनीस वगैरेचा

संचहि अधिक वाढविण्यांत आला. १९२९ सालीं नेमिलेल्या मजूर-कमिशननें तर याहि कायद्यांत सुधारणा करण्यासंबंधी महत्त्वाच्या सूचना केल्या आहेत. आठवड्याचे व दिवसाचे तास अनुक्रमें ५४ व १० असावे, आणि हवा, पाणी, शौचकूप यांच्या कारखान्यांतील पुरवठ्याविषयीं जास्त काळजी घेतली पाहिजे, असें त्यांचें म्हणणें आहे.

साधारणपणें इतर देशांच्या मानानें मजुरांसंबंधींचे कायदे हिंदुस्थानांत बरेच लवकर सुरू झाले व त्यांतील एकंदर प्रगति समाधानकारक अशीच आहे. याचें मुख्य कारण म्हणजे वर दर्शविल्याप्रमाणें प्रथम लँकाशायर व डंडी यांची ओरड आणि नंतर सार्वराष्ट्रीय परिषदांच्या शिफारशी हें होय. जेथें अशी ओरड झाली नाहीं तेथें नियंत्रणहि झालें नाहीं व नियंत्रणाच्या कक्षेबाहेरील कारखान्यांत कांहीं वेळेस स्थिति अत्यंत वाईट अशीच आढळून येई. उदाहरणार्थ आरंभी कापूस, पाट वगैरेचे गळे बांधण्याच्या हंगामी कारखान्यांवर कायदेशीर दाब कांहीं नव्हता; आणि त्यामुळें तेथें कामाच्या गर्दीच्या वेळेस अहोरात्र जवळजवळ विश्रांतीशिवाय मजुरांना काम करावें लागत असे, असें आढळून आलें. तसेंच आजहि जेथें यांत्रिक साहाय्य कोणत्याच प्रकारचें घेण्यांत येत नाहीं अशा विड्या, लाख, गालिचे इत्यादि माल तयार करण्याच्या कारखान्यांत अगदीं लहान मुलांस अतोनात व अवघड कामास लावणें, कामकाज करण्याच्या जागेंत अत्यंत गलिच्छपणा असणें, मजुरांस विश्रांतीस फुरसद न देतां पंधरापंधरा तास त्यांजकडून काम घेणें, वगैरे स्थिति मजूर कमिशनला आढळून आली. तसेंच कापड (कापूस व ताग यांचे)—गिरण्यांचें नियंत्रण जरी लवकर झालें तरी खाणींच्या बाबतींत अगदीं अलीकडच्या काळापर्यंत सरकारनें कांहींच केलें नव्हतें. बायकांस खाणींत काम करूं न देणें ही जी सुधारणा इंग्लंडांत अगदीं प्रथम घडून आली ती आपल्याकडे अद्यापि पुरतेपणीं अमलांत आलेली नाहीं. गेल्या चारपांच वर्षांतच खाणींतील बायकांच्या कामाचें नियंत्रण होण्यास आरंभ झाला असून बंगाल व बिहार यांमधील कोळशांच्या

खाणींतील बायकांचें काम पुरतें बंद होण्यास १९३९ पर्यंत अवधि लागेल असा अंदाज आहे. १९२३च्या पूर्वी खाणींतील कामाच्या तासांवर कांहींच मर्यादा घातलेली नव्हती. परंतु त्या सालच्या कायद्याने १३ वर्षांच्या खालील मुलांस खाणींत काम करण्यास मनाई करण्यांत आली; आणि खाणीच्या वरच्या अंगास काम करणाऱ्या मजुरांस आठवड्याचे ६० तास व खाणींत काम करणाऱ्यांस ५४ तास अशा कमाल-मर्यादा घालण्यांत आल्या. मजूरवर्गाच्या कारखान्यांतील स्थितीचें नियंत्रण करणाऱ्या कायद्याशिवाय मजूरवर्गासंबंधी इतरहि कांहीं कायदे सरकारने केलेले आहेत. गांतील प्रमुख म्हणजे मजूर कामावर असतांना त्याला जर कांहीं इजा झाली अथवा तो दगा पावला तर त्यास नुकसानभरपाई म्हणून कारखानदारास कांहीं रक्कम देण्यास भाग पाडणें यासंबंधीचा कायदा होय. तसेंच मुंबई-इलाखा व मध्यप्रांत येथे अलीकडे कांहीं उद्योगधंद्यांत कामकरी बायकांस बाळंत होण्यापूर्वी व बाळंत झाल्यानंतर कांहीं दिवस पगारी सुटी देण्या-संबंधीहि कायद्याने तरतूद करण्यांत आली आहे.

१९२६ साली हिंदुस्थान-सरकारने मजूरसंघ नोंदविण्याचाहि एक कायदा केला आहे. इतर देशांच्या मानाने आपल्याकडे मजूरवर्गांतील संघटनेची चळवळ अगदी नवीन आहे. मजूरवर्ग शहरांत स्थायिक झालेला नाही; आणि मजूर अत्यंत अशिक्षित व अडाणी असल्यामुळे बरीच वर्षे मजूरसंघ प्रस्थापित होऊं शकले नाहींत. पण महायुद्धानंतर संबंध जगभरच मजूर-चळवळीची उसळलेली लाट हिंदुस्थानांतहि येऊन पोहोचली. १९१८ सालाच्या नंतर बहुतेक मोठमोठ्या औद्योगिक शहरांत मजूरसंघ स्थापन झाले आणि त्यांनी पगारवाढीबद्दल चळवळ करण्यास सुरुवात केली. महायुद्धानंतर कांहीं वर्षे उद्योगधंदे भरभराटीत होते, एकंदर धारण वाढती होती, परंतु त्या मानाने मजुरीचा दर वाढला नव्हता; यामुळे कारखानदारांस फायदा फार पडत होता. या काळांत मजूरसंघ स्थापित होऊन त्यांनी संप केले अथवा संपाचा धाक घातला तर भरभराटीच्या काळांत कारखाना बंद

ठेवणें कठीण वाटून कारखानदार पगारवाढ करीत. याप्रमाणें भरभराट होती तों पावेतों मजूर संघांच्या मागण्या कबूल होत गेल्या आणि यामुळें मजूर संघांचें महत्त्व व संख्या हीं वाढली. परंतु पुढें मंदीचे दिवस आल्याबरोबर बाजू उलटली. कारखानदारांस संघांचें भय वाटेनासें झालें व पगारवाढ करण्याची त्यास ताकदहि उरली नाहीं. यामुळें १९२२ सालच्या पुढें संप जास्त जास्त अयशस्वी होऊं लागले व हळूहळू संघांचें महत्त्व कमी होऊन त्यांतील सभासदांची संख्या ओसरूं लागली. अर्थात् मुंबई, कलकत्ता, जमशेदपूर इत्यादि ठिकाणींच मजूरसंघ कांहीं तरी महत्त्वाचे आहेत. इतर ठिकाणीं मजूरवर्गांत संघटनेच्या जवळजवळ पुरताच अभाव आहे असें म्हटलें तरी चालेल. वर सांगितल्याप्रमाणें मजूरवर्ग अशिक्षित असल्यामुळें बाहेरील शिक्षित पुढाऱ्यांच्या मदतीशिवाय संघटनेचें कार्य नीटसें होऊं शकत नाहीं. तसेंच निदान हल्लींच्या काळांत तरी मजुरांचा पुरवठा मागणीपेक्षा अधिक असल्यामुळें संप एकजुटीनें यशस्वी करून दाखविणें हें सहसा घडून येत नाहीं.

महायुद्धापूर्वीं उद्योगधंद्यांत मजुरांचा पुरवठा पुरा पडत नाहीं अशी तक्रार करण्यांत येत असे. खरें पाहतां अशी तक्रार चमत्कारिक दिसते. कारण, ज्या देशांत लोकसंख्येच्या वाढीचा प्रश्न महत्त्वाचा होऊन बसलेला आहे तेथें मजुरांचा तुटवडा पडावा हें कसें ? यांतील खरा प्रकार असा दिसतो कीं, मुंबई, कलकत्ता वगैरे कांहीं ठिकाणीं महायुद्धकालापूर्वीं गिरण्या व कारखाने फार झपाट्यानें वाढत होते आणि मजुरांना मागणी बरीच होती; परंतु शहरांकडे येणाऱ्या मजुरांचा ओघ तितक्याच झपाट्यानें वाढलेला नसल्यामुळें सत्कृद्दर्शनीं त्यांचा तुटवडा आहे असें वाटत होतें. तसेंच जेथें— उदा० मळे व कोळशाचा खाणी येथें—मजूर फार दूरच्या प्रदेशांतून आणणें प्राप्त होतें अथवा जेथील मजुरीचे दर किंवा इतर परिस्थिति फारशी अनुकूल नव्हती, तेथें मजुरांची वाण भासणें साहजिक होतें. महायुद्धकालानंतर

ही परिस्थितीहि पुरती बदलली आहे. आतां मजुरांचा पुरवठा भरपूर होत आहे व गेलीं चारपांच वर्षे तर मंदीमुळे औद्योगिक शहरांतील बेकारीचें मान अतोनात वाढलें आहे.

शेतावर पोटाला पुरेसे मिळत नाहीं म्हणून इतर काम बघणाऱ्यांचाच आपला औद्योगिक मजूरवर्ग बनलेला आहे, हें वरील विवेचनावर कळून येईल. संताळ, गोंड वगैरे भुकेवंगाल वन्य जातींतील लोक अगदीं अल्प वेतनावरसुद्धा आसामांत जाऊन कायम राहतात. रंगून येथे गोद्यांत व तांदळाच्या गिरण्यांत काम करण्याकरितां आणि मलायांतील रबराचे व सीलोन-मधील चहाचे मळे यांवर काम मिळविण्याकरितां दरवर्षीं मद्रास इलाख्यांतून मजुरांच्या झुंडीच्या झुंडी जातात. संयुक्तप्रांतांतून विशेषतः कलकत्ता येथे, पण इतर प्रांतांतहि मजूर पसरतात. रत्नागिरीचे मजूर मुंबईत तर आहेतच; शिवाय त्यांचा कराचीतहि आजकाल भरणा पुष्कळ आहे. या सर्वांची राहणी अत्यंत गरिबीची व वेतन अत्यल्प हें ठरलेलेंच; तथापि त्यांतल्यात्यांत अर्थात् फरक आहत. परदेशांतील मळ्यांवर जाणाऱ्या मजुरांचें वेतन व परिस्थिति यासंबंधीं सरकाराकडून नियंत्रण केलें जातें; आणि म्हणून तेथून कांहीं वर्षांनीं चार पैसे पदरीं बांधून मजूर स्वदेशीं परतात. रंगूनमधील स्थिति आजपर्यंत बरी होती; तथापि अलीकडे निरनिराळ्या कारणांमुळे फार बिघडली आहे आणि मजूर-कमिशननें ब्रह्मदेशांतील हिंदी मजुरांच्या हित-संरक्षणार्थ एक स्वतंत्र अधिकारी हिंदुस्थान-सरकारनें नेमावा, अशी शिफारस केली आहे. आसामांतील मजुरीचे दर पूर्वीं जे फारच कमी असत ते हल्लीं जरी थोडे वाढले आहेत तरी ते सरकारनें एक मंडळी नेमून नेहमी ठरवून देत जावे, अशी मजूर-कमिशननें शिफारस केली आहे. इतर ठिकाणचेहि मजुरीचे दर सारखेच आहेत, असें नाहीं. मजूर कमिशननें गोळा केलेल्या आंकड्यांवरून मजुरीच्या दरांची सरासरी साधारणपणें संयुक्तप्रांतांत दरमहा रु. १५, बंगाल्यांत रु. २२.५ व मुंबई इलाख्यांत जवळजवळ रु. ३० पडते. पण ठिकठिकाणचे धारणीचें मान भिन्न असल्यामुळे राहणींत

आंकड्यांवरून वाटतो तेवढा फरक पडत नाही. साधारणपणे शेतकीत मजुरी पडेल त्याहून ती शहरांत कांहीशी जास्त पडते आणि शहरांतील मजुरांस थोडेसे पैसे घरी पाठवितां येतात एवढेंच. परंतु इतर देशांप्रमाणे आपल्याकडे मजुरांच्या वेतनाचें मान वाढत आहे अथवा त्यांची स्थिति पूर्वीपेक्षा सुधारत आहे असें मात्र निःसंदेह म्हणतां येत नाही.

प्रकरण सहावे

चलनपद्धति, बँका व पतपेढ्या

ईस्ट इंडिया कंपनीच्या ताब्यांत हिंदुस्थानचा बराच भाग आल्यानंतरहि कित्येक वर्षे हिंदुस्थानांतील चलनास पद्धतशीर स्वरूप देण्याचा प्रयत्न कंपनीने केला नव्हता व निरनिराळ्या प्रदेशांत तेथील जुर्ना नाणींच (उदाहरणार्थ उत्तरेत मोंगलाई रुपया, मद्रास इलाख्यांत पगोडा) चालू होती. या सर्वांत एकसूत्रीपणा आणण्याचें मुख्य श्रेय मि. प्रिन्सेप् यांस देण्यांत येतें. यांनी साधारणपणे १८२० पासून पुढें जिकडेतिकडे रुपयाहेंच मुख्य चलनी नाणें सुरू करण्याची खटपट करून, रुपया जो पूर्वी निरनिराळ्या प्रांतांत भिन्नभिन्न कसाचा व वजनाचा असे तो एकच प्रकारचा बनविला. मि. प्रिन्सेप् हे प्रथम कलकत्याच्या टांकसाळीचे दुय्यम अधिकारी होते. पुढें ते तेथील मुख्याधिकारी झाल्यावर १८३५ सालीं १८० ग्रेन वजनाचा व ठराविक कसाचा रुपयाच फक्त टांकसाळींत पाडला जाईल, असें कंपनी सरकारनें जाहीर केलें; आणि त्यापुढें हेच ठराविक प्रकारचे रुपये सर्वत्र चलनांत आले. हे रुपये पाडून घेण्याचा अधिकार टांकसाळींत चांदी नेणाऱ्या कोणाहि इसमास असल्यामुळें हिंदुस्थानांत रुपया हें प्रमुख चलनी नाणें असलेली रौप्यमानपद्धति अस्तित्वांत होती, असें म्हणतां येईल.

१८३५ पासून १८९३ पर्यंत या पद्धतीत कांहींच फरक पडला नाहीं; परंतु १८९३ सालच्या पूर्वी जवळजवळ वीस वर्षे या रौप्यमानपद्धतीचें आसन सारखें डळमळत होतें. याचें कारण सोने व रुपें यांच्या भावांत पडूं लागलेली तफावत हें होय. आपल्याकडे मूल्यमापनांत एकाच धातूचा (रुप्याचा) उपयोग केला जात असे; परंतु ग्रेटब्रिटनशी आपला व्यापार फार मोठ्या प्रमाणावर होता व तेथील व्यवहार सोन्याच्या नाण्यांत केले जात; आणि शिवाय विशेष महत्त्वाची गोष्ट ही कीं, हिंदुस्थान-सरकारास दरसाल भरावें लागणारें सरकारी कर्जावरील व्याज, गोऱ्या नोकरांचीं वृद्धवेतनें, इंडिया ऑफिसचा खर्च इत्यादि सर्व बाबी पोंडांत बांधलेल्या होत्या. सोन्या-रुप्याच्या भावांत फरक पडला म्हणजे सहजच रुपया-पोंडाचें हुंडणावळीचे दर खालींवर होणार. चांदी सारखी स्वस्त झाली म्हणजे पोंडांत पैसे भरण्यास पूर्वीपेक्षा जास्त रक्कम उभारावी लागणार. अशा तऱ्हेनें १८७३ पासून पुढें वीस वर्षे रुपयाची खालावत असलेली हुंडणावळ ही विशेषतः हिंदुस्थान-सरकारस सारखी जाचत होती. हुंडणावळीचा जुना मामुली दर म्हणजे रुपयास दोन शिलिंग हा होता. १८७३ सालापूर्वींच तो थोडासा कमी घेऊन रुपयास सरासरी २३ पेन्स झाला होता, तो या वीस वर्षांत सारखा घसरत १८९३ सालीं रुपयास १६ पेन्सांवर आला. १८९३ पावेतो सर्व राष्ट्रे मिळून हा प्रश्न सोडवितील अशी कांहीं आशा होती. ती या सालीं पुरती नष्ट झाली व सोन्यारुप्याचा भाव स्थिरावण्याचेंहि कांहीं चिह्न दिसेना. तेव्हां शेवटीं टांकसाळींत रुपये पाडणें तात्पुरतें बंद केलें आहे, असें हिंदुस्थान-सरकारनें जाहिर केलें व अशा रीतीनें रौप्यमानपद्धतीचा शेवट झाला.

यापूर्वीं सुमारें चाळीसपन्नास वर्षे हिंदुस्थान-सरकारचे फडणीस व हिंदुस्थानांतील कांहीं व्यापारी संस्था सोन्याचें चलनी नाणें प्रचारांत आणून हिंदुस्थानांत सुवर्णमानपद्धति प्रस्थापित करावी अशी योजना पुढें मांडीत असत, तेव्हां टांकसाळ बंद झाल्यावर सुवर्णमानपद्धति अमलांत येणार अशीच

सर्वांची अपेक्षा होती. १८९३ पासून पुढे कांहीं वर्षे हुंडणावळीचा दर स्थिर ठेवण्याकडेच हिंदुस्थान-सरकार लक्ष देत होते. पांच वर्षे याप्रमाणे सोळा पेन्सांवर हुंडणावळीचा दर राहिल्यावर १८९८ साली फौलर कमिशनची नेमणूक करण्यांत आली. या कमिशनने सोन्याचा सॉव्हरिन् हिंदुस्थानच्या चलनपद्धतीत आणावा व येथील टांकसाळीत सोन्याचीं नाणीं पाडण्याची सोय करून सुवर्णमानपद्धति प्रस्थापित करावी, अशी शिफारस केली. परंतु या कमिशनच्या अहवालानंतरचीं कांहीं वर्षे हिंदुस्थानांत दुष्काळ व प्लेग यांमुळे विशेष अडचणीचीं गेलीं; आणि त्यामुळे चलनपद्धतीत मोठा फरक घडवून आणणे शक्य झाले नाही. दरम्यान चांदीचा भाव फार उतरला होता व चांदी कोणीहि आणिल्यास त्याचे रुपये पाडून देणे बंद झाले होते. यामुळे रुपयांतील चांदीची किंमत व रुपयाची किंमत यांचा कांहींच संबंध उरला नव्हता. रुपयाची किंमत केवळ एका सोन्याच्या पोंडाबरोबर पंधरा रुपये या हिशेबाने लागत होती. तेव्हां सोन्याचे चलनी नाणे प्रत्यक्ष जरी रूढ नसले तरी हुंडणावळीच्या दराच्या द्वारे सुवर्णमानपद्धति १८९३ पासून आपल्याकडे सुरू झाली असे म्हणण्यास हरकत नाही. १८९३ च्या पुढील दहा वर्षांत सोन्याचे नाणे सुरू करण्याचा बेत असूनहि तसे अनेक कारणास्तव न घडल्यामुळे त्या अवधीत हुंड्या विकून अथवा खरेदी करून रुपया-पोंडाचा हुंडणावळीचा दर सोळा पेन्सांवर कसा स्थिर राखावयाचा याविषयी बराच अनुभव हिंदुस्थान-सरकार व इंडिया ऑफिस यांस आला होता. तेव्हां साहजिकच अप्रत्यक्ष रीतीने जर अशी सुवर्णमान-पद्धति सुरू झालीच आहे, तर सोन्याचे नाणे पाडून विशेष फायदा काय अशी शंका उपस्थित होऊ लागली; आणि १९०४ साली सोन्याचे नाणे पाडण्याचा जुना निश्चय पूर्णपणे मोडण्यांत आला.

ही १८९३ साली आपाततः अस्तित्वांत आलेली व पुढील दहा वर्षां-तील अनुभवानुसार बनत गेलेली चलनपद्धति महायुद्ध सुरू झाल्यानंतर कांहीं वर्षे टिकून होती. पण १९१६ नंतर जेव्हा चांदीचा भाव भराभर

वाढीस लागला तेव्हां कृत्रिम रीतीने रुपया-पोंडाचा हुंडणावळीचा दर ठरविणें अशक्य झालें; व चांदीबरोबर रुपयाची किंमतहि वाढूं लागली. १९१७ सालीं हुंडणावळीचा दर सतरा पेन्सांवर गेला. परंतु याच्या खऱ्या वाढीस सुरुवात १९१९च्या आरंभी झाली; व सेप्टेंबर १९१९मध्ये कांहीं दिवस रुपयाची किंमत २८ पेन्स होती ! तथापि जितक्या झपाट्याने चांदीचा भाव चढला होता तितक्याच झपाट्याने तो खाली उतरला; आणि रुपयाचा भावहि पुनः डिसेंबर १९२०मध्ये अठरा पेन्सांवर येऊन पुढें तो कांहीं काळ पंधरा पेन्सपर्यंतहि पोचला होता. १९१७ ते १९२४ या वर्षांत हिंदुस्थान-सरकारनें हुंडणावळीचा दर स्थिरावण्याकडे लक्ष पुरविलें नाहीं. देशांतील चलनी नाणें व नोटा यांच्या पुरवठ्याचें नियंत्रण करून धारण फार खालीवर न होऊं देण्याकडेच त्यांचें विशेष लक्ष असावें. पुनः कोणती पद्धति स्वीकारावी याचा विचार करण्याकरितां (१९२५ सालीं) हिस्टन् यंग कमिशन नेमण्यांत आलें. या कमिशननें महायुद्धापूर्वींची पद्धति सोडून देऊन प्रत्यक्ष सोन्याचें नाणें न पाडतां परदेशीं पाठविण्याकरितां व्यापाऱ्यांस लागल्यास एका ठराविक भावानें सोनें पुरविण्याची सरकारनें व्यवस्था करून सुवर्ण-मानपद्धति प्रस्थापित करावी असें सुचविलें. या खेपेस जो वाद माजला तो मात्र चलनपद्धतीसंबंधीं नसून या कमिशननें सुचविलेल्या हुंडणावळीच्या दराबद्दल होता. कमिशनच्या मते १८ पेन्सांस रुपया, हा दर कायम करावा असें होतें; व तोच हिंदुस्थान-सरकारनें मान्य केला. परंतु बऱ्याच हिंदी व्यापाऱ्यांचें व तज्ञांचें असें मत होतें कीं, हा दर कृत्रिम रीतीनें फुगलेला आहे; व तो कायम राखण्याचा हट्ट धरल्यास हिंदुस्थानांतील सर्व किंमती खालावून व्यापाऱ्यांचें व कारखानदारांचें अतोनात नुकसान होईल; आणि याप्रमाणें घडूनहि आलें. १९२७ पासून १९३१ पावेतो हिस्टन् यंग कमिशननें सुचविलेल्या योजनेप्रमाणें सुवर्णमानपद्धति अस्तित्वांत होती. परंतु गतवर्षी (१९३१) इंग्लंडनें त्या पद्धतीचा त्याग केल्यावर हिंदुस्थानासहि

ती सोडावी लागली; आणि पुढें कोणती स्वीकारली जाईल हेंहि आज अनिश्चित आहे.

चलनपद्धतीचा व व्यापारी तेजीमंदीचा फार निकट संबंध आहे. हा संबंध धारण खालीवर होऊन व्यापारांत फरक घडून आल्यामुळें दृष्टोत्पत्तीस येतो. गेल्या ८० वर्षांत हिंदुस्थानांत किंमतींचें चढउतार कसे झाले हें वर दिलेंच आहे (पृ. ४९-५१). १८७३ पासून १८९३ पर्यंत झालेले हुंडणावळीच्या दरांचे फरक क्रमाक्रमानें होत गेल्यामुळें त्यांचा परिणाम किंमतींवर व व्यापारावर प्रत्यक्ष कसा घडून आला हें सांगणें बरेंच कठीण आहे. यापुढें हिंदुस्थान देश जगांतील बहुतेक इतर देशांप्रमाणें सुवर्णमानपद्धतीवर असल्यामुळें एकंदर जागतिक फरकच येथें पडावे अशी अपेक्षा असावी. परंतु महायुद्धापूर्वी दोन दशकें इतर देशांपेक्षां वन्याच जास्त प्रमाणांत हिंदुस्थानांतील किंमती वाढल्या व त्यामुळें उद्योगधंद्यांच्या वाढीस कांहींशी मदत झाली. तथापि या किंमतींच्या वाढीचें मूळ चलनपद्धतीच्या नियंत्रणांत नसावें. महायुद्ध व महायुद्धोत्तर काल यांत किंमतींचे चढउतार हिंदुस्थानांत इतर देशांच्या मानानें बरेच कमी झाले याचें कारण आपली चलनपद्धति नियंत्रित करणें शक्य होतें व त्याप्रमाणें ती नियंत्रित केली गेली हेंच होय. १९२५ ते १९२८ या कालांत मात्र हुंडणावळीच्या कृत्रिम दरामुळें आधींच प्रचलित असलेल्या मंदींत आणखी भर पडली हें निर्विवाद आहे.

चलनपद्धतीचा व सरकारी जमाखर्चाचाहि संबंध कसा येतो हें वर सुचविलेंच आहे. १८७३ नंतरची खालावत असलेली हुंडणावळ व्यापारापेक्षां सरकालाच जास्त नडली. १८ पेन्स हाच दर ठरवावा असा आग्रह धरण्यांत इंग्लंडांतील सरकारी देणें देण्याची सुलभता हिंदुस्थानसरकारच्या फडणिसांच्या डोळ्यांसमोर प्रामुख्याने होती यांतहि संशय नाहीं.

चलनाच्या पद्धतीवर धारण अवलंबून असते एवढेंच नव्हे, तर व्यापारास लागणाऱ्या सर्व देवघेवीच्या साधनांचें स्वरूप हें चलनपद्धति नियंत्रित करणारी सत्ताच बहुतेक देशांत ठरविते. कागदी नोटा काढण्यास हिंदुस्थान-

सरकारने १८६२ सालीं सुरुवात केली; व महायुद्धकालांत कागदी चलन लोकांच्या बरेच अंगवळणीं पडल्यामुळे गेल्या दहा वर्षांत रुपयांच्या ऐवजीं नोटांचा प्रसार मोठ्या प्रमाणावर होत आहे. चलनपद्धति कशी असावी, नाणीं कोणतीं पाडावीं अथवा नोटा कशा काढाव्या हें सर्व प्रथमपासून सरकारच ठरवीत आलें आहे. याशिवाय अलीकडील काळांत एकंदर पतीच्या व्यवहाराचा व्यापाराशीं व चलनपद्धतीशीं अत्यंत निकट संबंध येत असल्यामुळे या व्यवहाराची चलनपद्धतीशीं सांगड घालणें आवश्यक होऊन बसलें आहे. पण हें हिंदुस्थानांत कधींच झालेलें नाहीं. अगदीं प्रथमपासूनच आपल्या चलनपद्धतींत जर कांहीं मोठा दोष असेल तर तो हा कीं, तीं लवचिकपणा बिलकुल नाहीं—म्हणजे व्यापारी हंगामाच्या दिवसांत चलन आपोआप वाढून आडदिवसांत तें आपोआप कमी होण्याची सोय नाहीं. कागदी नोटांच्या नियंत्रणाचे कांहीं नियम याच्या आड येत; आणि याहिपेक्षां महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे पतीच्या व्यवहाराचें नियंत्रण इतर देशांत होतें त्याप्रमाणें तें करणारी कोणतीच संस्था, म्हणजे मध्यवर्ती बँक आपल्याकडे नाहीं हें होय.

हिंदुस्थानांत पतीचा व्यवहार जुन्या स्वरूपांत एकोणिसाव्या शतकापूर्वींच बराच परिणतावस्थेस पोचलेला होता. सराफी व सावकारी पेढ्या सर्व मोठमोठ्या शहरां प्रस्थापित झालेल्या असून हुंड्यांच्या द्वारे हिंदुस्थानभर त्यांचा व्यवहार चालत असे. मोठमोठ्या राजेरजवाड्यांची सावकारी त्या करीत असत, इतकें त्यांचें अमूप द्रव्यसामर्थ्य होतें. शिवाजीच्या काळचा सुरतेचा आत्माराम भूखण व क्लाइव्हला मदत करणारा मुर्शिदाबादेचा जगत्-शेठ यांचीं नांवें महशूर आहेत. एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभीच्या धामधुमीच्या काळांत या पेढ्या बऱ्याच खालावल्या; परंतु इंग्रजी अमल प्रस्थापित झाल्यानंतर त्यांजवर फारसा अनिष्ट परिणाम घडून आलेला नसावा; कारण वाढत्या अंतर्गत व्यापाराचा फायदा त्यांस मिळाला. मद्रास इलाख्यांतील चेटी, शिकारपूर टापूतील मुलतानी व्यापारी व

सर्वगामी मारवाडी यांच्या व्यवहाराचें क्षेत्र सारखें वाढतच राहिलें. परंतु जुना व्यवहार कायम राखून जरी त्याचें क्षेत्र यांनीं वाढविलें, तरी नवीन प्रकारच्या पतीच्या व्यवहाराकडे त्यांचें लक्ष बिलकुल गेलेलें दिसत नाहीं. यामुळें बँकांच्या वाढत्या व्यवहारक्षेत्राबरोबर यांचे महत्त्व गेल्या पंचवीस-तीस वर्षांत बरेच कमी होऊं लागलें आहे. बँका स्थापन करण्यांत एतद्देशियांनीं कांहीं भाग कित्येक दशकें घेतला नाहीं. प्रथम ज्या बँका हिंदुस्थानांत स्थापिल्या गेल्या त्या सर्व युरोपियांच्याच होत्या. आरंभी कलकत्त्यास बऱ्याच निघाल्या व त्यांचा तेथील युरोपीय व्यापाऱ्यांशींच संबंध येई. सन १८४० च्या सुमारास कलकत्ता, मुंबई व मद्रास येथें पुढें 'प्रेसिडेन्सी बँका' म्हणून ओळखिल्या जाणाऱ्या संस्थांस सुरुवात झाली. प्रथम या सर्व संस्थांत कंपनीचें थोडेंसे भांडवल असे व सरकारी डिरेक्टरहि नेमिले जात. परंतु पुढें बँकांचा कारभार फार भानगडीचा होऊं लागल्यामुळें १८७६ च्या कायद्यान्वये सरकारी भांडवल व डिरेक्टर काढून घेण्यांत आले. १८५० च्या पुढें वाढत्या परदेशी व्यापारामुळें हिंदुस्थानांत कांहीं परकीयांनीं बँका स्थापिल्या; आणि शिवाय बाहेरील बँकांनीं येथील प्रमुख व्यापारी शहरांत शाखा काढून व्यवहार करण्यास सुरुवात केली. १८६० मध्ये हिंदुस्थानांतील बँकांसंबंधी पहिला कायदा करण्यांत आला; व यानंतर अमेरिकन युद्धामुळें सुरू झालेल्या व्यापारी धामधुमीच्या काळांत, विशेषतः मुंबईस, एकदम सुमारे पंचवीस बँका स्थापन झाल्या. परंतु हीं विलक्षण सट्टेबाजीचीं चारपांच वर्षें गेल्यानंतर त्या सर्वच बुडाल्या. नवीन बँकांसच नव्हे, तर जुन्या बँकांसहि या वेळेस धक्का बसला; व प्रेमचंद रायचंदच्या अचाट व्यवहारांत गुरफटल्यामुळें मुंबईच्या प्रेसिडेन्सी बँकेवरहि जवळजवळ आपला कारभार गुंडाळण्याची पाळी आली.

या काळानंतर सरासरी पसतीसचाळीस वर्षें नवीन पद्धतीच्या बँका हिंदुस्थानांत फारशा निघाल्याच नाहींत. प्रेसिडेन्सी बँका व परदेशी एक्मचेज बँका

यांचाहि व्यवहार बेतानेंच वाढला. याचें मुख्य कारण मध्यंतरींची हुंडणावळीच्या दराची अनिश्चितता हें असावें. एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभीचीं दुष्काळी वर्षे गेल्यावर हुंडणावळ स्थिरावून परदेशी व्यापार झपाट्यानें वाढूं लागला; आणि किंमती चढावयास लागून उद्योगधंद्यांस व शेतकऱ्यांस जरा बरे दिवस आले. १९०५ मध्ये स्वदेशी चळवळीस प्रारंभ झाला. या सर्व कारणांमुळे एतद्देशियांनीं काढलेल्या नवीन लहानमोठ्या बँका भराभर स्थापन होऊं लागल्या आणि कांहीं दिवस त्या भरभराटीस आल्या. परंतु बँकांच्या व्यवहारांत ही नवीन मंडळी तरबेज नव्हती, त्यामुळे त्यांच्याकडून चुका घडल्या. जुन्या बँकांनीं नव्या बँकांचा बीमोड करण्याचा प्रयत्न केला; आणि प्रेसिडेन्सी बँका व सरकार यांजकडून कांहींच साहाय्य न झाल्यामुळे १९१३ पुढील तीनचार वर्षांत या नवीन बँकांपैकीं बऱ्याचशा ढासळल्या. परंतु महायुद्धानंतर पुनः नवीन बँका निघूं लागल्या व गेल्या दहावारा वर्षांत झालेली त्यांची प्रगति एकंदरींत समाधानकारक आहे.

१८७६ चा प्रेसिडेन्सी बँकांचा कायदा १९२० पर्यंत कायम होता. या बँकांकडे सरकारी शिल्लक व व्यवहार असे; आणि त्यांच्या बाह्य व्यवहारावर कायद्यान्वये कांहीं निर्बंध घातलेले होते. या तीन बँका निरनिराळ्या असल्यामुळे व्यवहारांत एकसूत्रीपणा नव्हता; व त्यांनीं शाखा उघडण्याचें वगैरे कार्यहि झपाट्यानें हातीं घेतलें नव्हतें. तेव्हां १९२० सालीं या तिहींचें एकीकरण करण्यांत येऊन इंपीरियल् बँक स्थापिली गेली. या बँकेच्या व्यवहारावर घातलेले निर्बंध प्रेसिडेन्सी बँकांपेक्षां कमी कडक होते व तिजकडे सरकारी शिल्लकहि पूर्वीपेक्षां जास्त ठेवण्यांत येत आहे. याचबरोबर बँकेनें १०० नवीन शाखा पांच वर्षांत उघडल्या पाहिजेत, अशी अट घालण्यांत आली. ही अट बँकेनें योग्य मुदतींत पुरी केली. पण जरी इंपीरियल् बँक १९२० पासून अस्तित्वांत आली तरी ती मध्यवर्ती बँक नव्हे. कारण, तिजकडे चलनपद्धति व हुंडणावळ यांच्या नियंत्रणाचे कांहींच हक्क नाहींत; आणि तिचा सर्व व्यवहार इतर बँकांशीं चढाओढीनें चालतो. यामुळे मध्यवर्ती बँकेची उणीव

आज विशेष भासत आहे; तथापि ती बँक कशी असावी हा प्रश्न सुटला नसल्यामुळे ती अस्तित्वांत येणे लांबणीवर पडत आहे.

खेडेगांवांतील सर्व पतीचा व्यवहार सावकाराकडेच असतो; येथपर्यंत खाजगी बँका कधीं पोचतच नाहीत. परंतु जेथे जेथे सहकारी पतपेढी आहे तेथे तिच्याकडे बराच व्यवहार येतो. लहानमोठ्या शहरांतून जुन्या वळणाच्या सावकारी पेढ्या आहेत. खेडेगांवांतील सावकारांना पैसा पुरविणे, शहरांखेड्यांतील लहानसहान उद्योगधंद्यांना व कारागीर—वर्गाला मदत करणे हे सर्व या पेढ्याच करितात. शिवाय अंतर्गत व्यापाराचा बराच भाग यांजकडे आहे; कारण पेढीचा व्यवहार व व्यापार यांत बँकांप्रमाणे ह्या पुरता फरक करीत नाहीत. यांचा बँकांशी पूर्वी कांहींच संबंध नसे; पण अलीकडे मोठमोठ्या शहरांतील सावकार बँकांकडून पैसे काढणे व बँकांमार्फत आपल्या हुंड्या पटविणे हे व्यवहार करू लागले आहेत. या सर्वांचा मिळून आजमितीस केवढा मोठा व्यवहार आहे हे सांगणे अशक्य आहे. परंतु तो एकंदरीत प्रचंड असला पाहिजे. बहुतेक सर्वच परदेशी व्यापार परकी एक्स्चेंज बँकांच्या हातांत आहे; यांत भाग घेणे इंपीरियल् बँकेस शक्य नाही. अंतर्गत व्यवहारांत इंपीरियल् बँकच प्रमुख आहे व तिच्याच बरोबरीने एक्स्चेंज बँका व हिंदी बँका यांचा मिळून व्यवहार आहे.

५ लक्ष रुपयांहून अधिक भांडवल असलेल्या बँका (१९२९)

[टीप:—रुपयांचे आंकडे हजारांचे आहेत.]

प्रकार	संख्या	भांडवल (वसूल)	ठेवी
इंपीरियल् बँक	१	रु. ५,६२,५०	रु. ७९,२४,२८*
हिंदी बँका	३३	रु. ७,८६,९७	रु. ६२,७२,०३
एक्स्चेंज बँका	१८		रु. ६६,६५,९१†
सहकारी बँका	२२	रु. १,३९,७६	रु. १०,९०,१६

* यापैकी सरकारी ठेवी रु. ७५,९,९७

† फक्त हिंदुस्थानांतील शाखांमधील ठेवी

प्रकरण सातवें

उपसंहार

एथपर्यंत हिंदुस्थानच्या अलीकडील आर्थिक इतिहासाच्या निरनिराळ्या अंगांचे स्थूल मानाने वर्णन झाले. आतां शेवटीं, इतर देशांच्या अर्वाचीन इतिहासांशी तुलना केली असतां यांत विशेष असें कांहीं दिसून येतें कीं काय व या आर्थिक इतिहासाचे निरनिराळे असे भाग कांहीं कल्पितां येतील कीं काय, या प्रश्नाचा थोडक्यांत विचार करावयाचा. वर दर्शविल्याप्रमाणें आगगाडीच्या युगाचा प्रारंभ होण्यापूर्वीच परदेशी व्यापारास नवीन वळण लागण्यास व जुन्या उद्योगधंद्यांचा न्हास होण्यास सुरुवात झाली होती. आगगाडीचा चालू झाल्यावर हीच प्रवृत्ति अधिक बळावून कित्येक जुने धंदे फार लवकर नामशेष झाले. यापलीकडे विशेष झपाट्यानें असें कांहींच घडून आलें नाहीं. शेतकऱ्याची परिस्थिति जी थोडी बदलत होती ती या सर्व काळांत सारख्याच प्रमाणांत बदलत असावी. १८७६—१८७८ चे व एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरचे दुष्काळ आणि १९१८ सालचा इन्फ्ल्युएंझा यांसारख्या महान् आपत्ति मधूनमधून राष्ट्रावर कोसळत, त्यामुळे कांहीं काळ विशेष कठीण जाई; कोठें थोडी प्रगति झाली असेल तेथें पीछेहाट होई; पण थोड्या वर्षांत गाडें पुनः पूर्ववत् चालूं लागे. महायुद्धामुळे उद्योगधंद्यांच्या वाढीस वांव मिळाला; परंतु महायुद्धांत पुढें पडलेलें पाऊल फारसें मागे न सरण्याचें कारण बहुतांशीं बदललेले सरकारी धोरण हें आहे. निश्चित कालमर्यादेंतच बोलावयाचें म्हणजे असें म्हणतां येईल कीं, १८७५ पावेतो जुन्या उद्योगधंद्यांचा झपाट्यानें न्हास होत गेला; त्यापुढील पंचवीस वर्षांत या न्हासाचा वेग कमी होऊन नवीन प्रकारचे उद्योगधंदे व एकंदर यांत्रिक शक्तीचा उपयोग यांचा देशांत प्रसार होऊं लागला; व हीच प्रवृत्ति गेल्या तीस वर्षांत प्रामुख्यानें दृष्टोत्पत्तीस येत आहे.

इतर देशांशीं तुलना केली असतां आपल्या इतिहासाचें वैशिष्ट्य म्हणजे आपली अप्रागतिकता असेंच म्हणतां येईल. फार मोठा असा फरक घडून आला तो फक्त व्यापाराच्या क्षेत्रांत. आगगाड्या व रस्ते यांच्या वाढीमुळे देशाच्या कोन्याकोपन्यांतून माल बाहेर जाणें व बाहेरील माल विक्रीस येणें हें शक्य झालें आहे; आणि यामुळे जुन्या उद्योगधंद्यांवर व शेतकऱ्यांवर झालेले परिणाम मागें वर्णिलेच आहेत. कृषिपद्धति अथवा शेतकी आऊतें व अवजारे यांत जवळजवळ कांहींच फरक पडलेला नाही. शिवाय आपला कारागीर-वर्गहि इतका अप्रागतिक आहे की, त्यांनीं आपण कांहीं यांत्रिक साह्य घेऊन व आपल्या उत्पादनपद्धतींत कांहीं फरक करून यंत्रोत्पादित मालाशीं टक्कर देण्याचा कधींच नेटानें प्रयत्न केला नाही. याला सुरतेच्या जरतारी धंद्यासारखें एखादेंच अपवादात्मक उदाहरण सांगतां येईल. पण येथेहि धंद्यास भरभराटीचे दिवस सरकारनें जकाती लादल्यानंतरच आले. नवीन पद्धतीच्या धंद्याचें स्वरूप काय याचें मागें विवेचन केलेंच आहे. फार मोठ्या प्रमाणावर चालणारे असे कापूस, पाट, लोखंड यांशिवाय आपल्याकडे दुसरे धंदेच नाहीत. बाकी यंत्रांचा प्रसार झाला आहे तो मुख्यत्वेन आगगाड्यांचे व एंजिनियरिंग कामाचे कारखाने, छापखाने अशा प्रकारच्या किरकोळ व विशेषतः दुरुस्ती करण्याच्या कामांत, अथवा कापूस-पाटाचे गळे बांधणें, तांदूळ सडणें अशा हंगामी कामांत. हें काम दूरच्या प्रदेशांत होणें शक्यच नाही म्हणून तें आपल्याकडे होतें.

या अप्रागतिकतेचीं कारणे अनेक आहेत. देशगरीब म्हणून भांडवलाचा अभाव, लोक अशिक्षित म्हणून मजूरवर्ग अडाणी, सरकार परकीय म्हणून त्याचें धोरण आपल्या प्रगतीस विघातक, आणि निसर्गदत्त संपत्तींतहि बऱ्याच उणीवा. हा शेवटचा मुद्दा महत्त्वाचा आहे. कांहींदृष्ट्या हिंदुस्थानदेश संपन्न आहे. हवापाण्याची विविधता व जमीनहि हरतऱ्हेची, यामुळे शेतकीची पैदास आपल्याकडे विपुल आहे. कारागीरवर्ग जुन्या परंपरेंत वाढलेला व कुशल, यामुळे जुन्या काळांत हा देश श्रीमंत व उद्योगधंद्यांत पुढारलेला

म्हणून गाजला तर त्यांत नवल नाही. परंतु गेल्या दीडशें वर्षांत सर्व जगभर जी औद्योगिक क्रांति घडून आली आहे तीमुळें यादून निराळ्या प्रकारच्या नैसर्गिक संपत्तीची इष्टता भासूं लागली आहे. जुन्या काळांत तलम कापड काढणें हें औद्योगिक प्रगतीचें मुख्य लक्षण समजलें जाई, तर आज लोखंड-कोळशाच्या बळावर उद्योगधंदे उभारणें यास खरें महत्त्व आलें आहे. परंतु आपल्याकडे कोळशाचा पुरवठा जरी मुबलक असला तरी तो हलक्या प्रतीचा व सर्व आडमार्गीं आढळतो. खनिज लोखंड विपुल; पण त्याचे कारखाने उभारणें अगदीं अलीकडे शक्य झालें आहे. एकंदर खनिज संपत्ति फार कमी असून सोडा व ॲसिड तयार करण्यास लागणारे पदार्थ सांपडत नाहींत, यामुळें धातु व रासायनिक द्रव्यें तयार करण्याचे महत्त्वाचे कारखाने आपल्याकडे निघणें कठीण. कोळशाच्या अभावामुळें हिंदुस्थानच्या बऱ्याच भागांत यंत्रें चालविण्यास लागणारी विजेची अथवा वाफेची शक्ति फार महाग पडते; व आपल्या परिस्थितींतील हा दोष काढून टाकणें आज तरी शक्य दिसत नाहीं. अलीकडे ब्रह्मदेशांत कांहीं खाणींचा शोध लागला आहे; आणि त्यामुळें परिस्थिति जरी थोडीशी सुधारली असली तरी हे सर्वच प्रकारचे उद्योगधंदे एकसमयावच्छेदेंकरून व फार मोठ्या प्रमाणावर काढणें अवश्य असल्यामुळें आपलें पाऊल एकदम पुढें पडेल असें वाटत नाहीं. यांत फार मोठी अडचण आहे ती अशी की, इतर देशांत आर्थाच फार मोठ्या प्रमाणावर धंदे चालू असून हिंदुस्थानांतील गिऱ्हाइकी त्यांनीं पटकावलेली आहे. तेव्हां विशेष प्रयत्न केल्याखेरीज त्यांस हुसकून देऊन आपले धंदे स्थापणें शक्य नाहीं; आणि अशा प्रकारचा विशेष प्रयत्न करणें हें केवळ सरकारी धोरणावर अवलंबून आहे.

सरकारी धोरणाचा विचार करण्यापूर्वीं दुसऱ्या एका महत्त्वाच्या विषयाचा व आपल्या मार्गांतील अडचणीचा विचार करणें जरूर आहे. हा विषय म्हणजे आपल्या लोकसंख्येची वाढ हा होय. एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभीं हिंदुस्थानची लोकसंख्या केवढी होती हें सांगणें

कठीण आहे. १८७२ पासून खानेसुमारी घेण्यास सुरुवात झाली. त्या-पूर्वीचे खात्रीलायक आंकडे मिळत नव्हित. तथापि एकंदर उपलब्ध असलेल्या माहितीवरून १८५० च्या नंतर लोकसंख्या वाढीस लागलेली असावी व हीच प्रवृत्ति तत्पूर्वी कांहीं कालपावेतो चालू असावी. अठरावें शतक सर्व हिंदुस्थानभरच धामधुमीचें गेलें; त्यामुळे या शतकांत लोकसंख्येच्या वाढीस वांव मिळाला नसावा. ब्रिटिश अमल प्रस्थापित होऊन लढाया बंद झाल्यावर नवीन जमीन लागवडीखाली आली आणि लोकसंख्या वाढीस लागणें शक्य झालें. पण जोपर्यंत कांहीं प्रदेशांत जमीनमहसुलाबाबत फार जुलूम होत होता तोपर्यंत तेथें हें घडलें नसावें. तेव्हां स्थूलमानानें एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धातच हिंदुस्थानांतील लोकसंख्येच्या वाढीस विशेष सुरुवात झाली असें म्हणतां येईल. १८७२ पासून खानेसुमारीचे आंकडे आहेत ते येणेंप्रमाणें:- १८७२:२०.६२ कोटि; १८८१:२५.३९ कोटि; १८९१ : २८.७३ कोटि; १९०१: २९.४४ कोटि; १९११: ३१.५२ कोटि; १९२१: ३१.८९ कोटि; व १९३१: ३५.२८ कोटि (खानेसुमारीने व्यापिलेला प्रदेश दरखेपेस वाढत असल्यामुळे या आंकड्यांचीं एकमेकांशीं सहज तुलना करतां येत नाहीं).

या आंकड्यांवरून एकदम कांहींच अनुमान करितां येणें शक्य नाहीं. कारण कीं, हिंदुस्थानांतील सर्वच भागांत लोकसंख्या सारखी वाढली नाहीं. त्रावणकोर संस्थान अथवा पूर्व बंगाल यासारख्या भागांत ही वाढ झपाट्यानें होत आहे. कारण, हे प्रदेश सुपीक व दुष्काळांच्या कचार्दीतून सुटलेले असून येथें नवीन लागवडीखाली येण्याजोगी जमीनहि होती. आसाम प्रांतांत वाढ झाली याचें कारण म्हणजे हा प्रदेश अगदीं वन्य जातींनीं व्यापिलेला. ब्रिटिश अमलाखाली आल्यावर तेथें चहाचे मळे स्थापिले गेले; आणि त्या निमित्तानें बाहेरून बरेच मजूर आसामांत जाऊन स्थायिक झाले. दुसरें असें कीं, आसामांतील बंगाललगतच्या भागांत बरेचसे बंगाली शेतकरी नवीन वसाहत करण्यास जाऊं लागले. पश्चिम पंजाबांतील नवीन

कालव्यांखालील वसाहतींच्या प्रदेशांत तर लोकसंख्येची वाढ अतोनात होणे साहजिक होतें. उलटपक्षीं, संयुक्त प्रांत, बिहार, पूर्व बंगाल वगैरे बहुतेक प्रदेशांत वाढ अत्यंत हळूहळू होत आहे. आधीच दाटी फार झालेली व नवीन जमीन फारशी नाही, तेव्हां यांत वाढ न होणे स्वाभाविक आहे; आणि महाराष्ट्र, बुंदेलखंड, कर्नाटक, पश्चिम पंजाब वगैरे विशेष दुष्काळग्रस्त व कंगाल प्रदेशांत प्रथम लोकसंख्या वाढणें व दुष्काळ आला असतां ती एकदम कमी होणें हा प्रकार आळीपाळीनें चाललेला दृष्टोत्पत्तीस येतो. एकंदर हिंदुस्थान देशाचा विचार केला असतां गेल्या साठ वर्षांतील वाढीच्या प्रमाणांत फरक कसा पडत गेलां हें पुढील आंकड्यांवरून कळून येईल. लोकसंख्येतील वाढ:-१८७२-१८८१:३० लक्ष; १८८१-१८९१: २४३ लक्ष; १८९१-१९०१:४१ लक्ष; १९०१-१९११:१८७ लक्ष; १९११-१९२१:३७ लक्ष; आणि १९२१-१९३१:३४० लक्ष. वरवर पाहतां यांत असें दिसून येईल कीं, एका दशकांत हिंदुस्थानांत लोकसंख्येची वाढ होते तर दुसऱ्या दशकांत ती खुंटते, असें हें चक्र सुरू आहे. ब्रह्म देशाच्या आंकड्यांचा यांतच समावेश झालेला आहे. तेथे सारखी वाढच होत आलेली आहे. तेव्हां ते आंकडे वजा केल्यास वाढीचें प्रमाण कमी-अधिक होणें प्रस्तुत हिंदुस्थानांतील लोकसंख्येविषयीं विशेषच ठळक रीतीनें दिसून येईल. हें प्रमाण कमीअधिक होण्याचीं कारणें महेशूरच आहेत. १८७६-७८, १८९५-९६ व १९००-१९०१ चे दुष्काळ व १९१८ चा इन्फ्लुएंझा यांमुळे त्या त्या शतकांतील लोकसंख्येची वाढ खुंटलेली दिसते. महाराष्ट्रासारख्या टापूंत तर या दशकांत लोकसंख्या घटलेलीच आहे. या एकंदर हालचालीवरून निश्चित अनुमानें काढणें कठीण आहे. एवढें मात्र लक्षांत घेण्याजोगें आहे कीं, दुष्काळामुळे अथवा इन्फ्लुएंझामुळे मृत्युसंख्या वाढते ती विशेषतः गरीब व दुष्काळग्रस्त अथवा अत्यंत दाट वस्ती असलेल्या टापूंतच. तेव्हां असेंहि म्हणतां येईल कीं, हिंदुस्थानांतील लोकसंख्येची सर्वसाधारण प्रवृत्ति वाढण्याची आहे; परंतु, प्रांताप्रांतांतील

उत्पादनसामर्थ्य भिन्न असल्यामुळे ही वाढ कमीअधिक प्रमाणांत होते आणि दुष्काळ अथवा रोगाची मोठी सांथ यासारखी एखादी आपत्ति देशावर कोसळली म्हणजे लोकसंख्येची बेसुमार वाढ ठिकठिकाणीं छोटली जाते.

मूळ लक्षांत घेण्याजोगा मुद्दा हा कीं, युरोपांत अलीकडे दिसून येत असलेली प्रवृत्ति आपल्याकडे कांहींच दृष्टोत्पत्तीस येत नाही. तेथें मृत्युसंख्येचें प्रमाण वैद्यकशास्त्रांतील प्रगतीमुळे व जनतेची राहणी सुधारल्यामुळे सारखें कमी होत आहे. तसेंच संततिनियमनाच्या उपायांचा अवलंब केल्यामुळे अथवा इतर कारणांनीं जननसंख्याहि कमी होत आहे. प्रारंभीं जननसंख्येपेक्षां मृत्युसंख्येचें प्रमाण जास्त लवकर खालीं उतरत असल्यानें लोकसंख्या वाढत राहिली. परंतु अलीकडे उलटा प्रकार दिसून येतो; व त्यामुळे हल्लीं कोणत्याच युरोपीय देशांतील लोकसंख्या वाढती नाही. मुलें कमी होऊन त्यांपैकीं कमी मृत्युमुखीं पडणें हें केव्हांहि सर्वच दृष्टींनीं हितावह आहे; आणि आपली एकंदर परिस्थिति पाहतां लोकसंख्या न वाढणें हेंच बरें. परंतु यापैकीं कांहींच घडून येत नाही. आपली जननसंख्या व मृत्युसंख्या या दोन्ही जगांतील बहुतेक इतर देशांपेक्षां फार मोठ्या असून त्या दोहींतहि अलीकडील काळात विशेष फरक घडून येत असलेला दिसत नाही. आपली अवाढव्य लोकसंख्या व तिची सतत होत असलेली वाढ हाच हिंदुस्थानचा मुख्य प्रश्न आहे. आपली गरिबी लोकसंख्येचाच परिणाम आहे; यामुळेच दरमाणशीं वहीत जमीन फार थोडी पडते व कृषिपद्धतींत कोणतीहि मोठी सुधारणा करणें अशक्य होतें. पूर्व बंगाल व उत्तर बिहार या टापूंत दर चौरस मैलास जवळजवळ साडेसहाशें माणसें असें प्रमाण पडत असून इतकी दाटी पृथ्वीवरील कोणत्याहि कृषिप्रधान प्रदेशांत आढळत नाही. तथापि केवळ दाटीवरूनच लोकसंख्या बेसुमार वाढली असें म्हणतां येत नाही. कोंकणांतील दाटी २३०च असली तरी लोकसंख्येचा बोजा तेथील शेतकीस सहन होत नाही, हें उघड

आहे. आपली लोकसंख्या मोठी व ती बहुतेक शेतकीवर अवलंबून आहे. उद्योगधंद्यांत किती थोडीं माणसें गुंतलीं आहेत हे मागे सांगितलेच आहे; तेव्हां ते कितीहि झपाट्याने वाढले तरी जमिनीवरील बोजा कमी होण्याचें फारसें चिह्न नाही. या प्रश्नास तोडहि कांहीं दिसत नाही. संतति-नियमनाच्या उपायांचा प्रसार आपल्या देशांत मोठ्या प्रमाणावर होणे आज तरी अशक्य आहे. तेव्हां आधींच मोठी असलेली लोकसंख्या आणखी थोडी तरी वाढत राहणार असें गृहीत धरून चालणे अवश्य आहे.

कोणत्याहि देशाच्या आर्थिक इतिहासांत सरकारी धोरण हे महत्त्वाच समजले पाहिजे. त्यांतल्यात्यांत हिंदुस्थानांत तर तें विशेषच महत्त्वाचें होय; कारण, गेल्या शतकांत येथें उत्पन्न झालेली परिस्थिति अगदीं चमत्कारिक होती. राजसत्ता पुरतेपणीं परकी; आणि हिंदी लोक यांत्रिक युगास, यांत्रिक उत्पादनास, शास्त्रीय शोधांस व प्रचंड व्यापारास अगदीं नवखे होते. तेव्हां यांत्रिक युगाचा परिणाम हिंदुस्थानावर कशा प्रकारें होणार व किती जलद होणार हे बहुतांशीं सरकारी धोरणावर अवलंबून होतें. व्यापार व उद्योगधंदा यासंबंधी सरकारी धोरणाचें मुख्य गमक म्हणजे अनिर्बंध आर्थिक व्यवहार हेच होतें. या शतकांत इंग्लंडांत प्रस्तुत तत्त्वाचा पुरस्कार करणाऱ्या अर्थशास्त्राचें वर्चस्व होतें व तें हिंदुस्थानास सहजच लागू करण्यांत आलें. इतकेंच नव्हे, तर हिंदुस्थानचा परकीय व्यापार वाढणें हे इंग्लंडच्या फायद्याचें असल्यामुळे व्यवहाराचें क्षेत्र वाढेल अशी शक्य तोंवर उपाययोजना करण्यांत आली. सडका सुधारणे व लोहमार्ग सुरू करणे याच्या बुडाशीं कापसाचा व्यापार वाढावा ही बुद्धि होती. सरकारनें या काळांत जर विशेष काळजी कशाविषयी घेतली असेल तर ती कोणत्याहि प्रकारच्या जकाती वाढ न देणे व आगगाड्यांची वाढ शक्य तितक्या भराभर करणे या विषयी होती. इतर बाबींत जरी सरकारनें अगदीं तटस्थ वृत्ति स्वीकारिली, तरी लोहमार्ग सरकारी जोखमीनें बांधणे ही मूळ धोरणास अगदीं विसंगत अशी गोष्ट त्यांनीं धडाडीनें हातीं घेतली.

१९०० साल पावेतों आगगाड्यांवर कांहीं नफा सुटत नसतांहि लोहमार्ग बांधण्याचें काम चालूच होतें. आगगाड्यांमुळें दुष्काळनिवारणाचें कार्य बरेंच झालें ही गोष्ट वेगळी; परंतु लोहमार्गाचा मूळ उद्देश सहजगत्या हिंदी माल बाहेर जावा व परदेशी माल आंत यावा हाच होता. याचा परिणाम असा झाला कीं, हिंदी आर्थिक घटनेवर नवीन परिस्थितीचा आघात फार जोरानें झाला. आपल्या नागर कारागीरवर्गावर याचे परिणाम फारच अनिष्ट झाले. आपल्या ग्रामसंस्था इतक्या जुनाट व बळकट असतांहि या नवीन परिस्थितींत त्या टिकूं शकल्या नाहींत; व त्यांना टिकविण्याचा प्रयत्नहि कांहीं झाला नाहीं.

पुढेंहि ही तटस्थ वृत्ति सरकारनें तशीच कायम राखिली. कालवे बांधणें हें मात्र अपवादात्मक झालें. उद्योगधंद्यांस मदत करणें हें अगदीं चुकीचें समजलें जाई; व लॉर्ड मोर्ले यांनीं १९०७ मध्ये देखील मद्रास सरकारास औद्योगिक खातें उघडूं दिलें नाहीं. कारण पूर्वींपासूनचाच समज हा कीं, हिंदुस्थानानें पक्कामाल विकत घ्यावा व कच्चा पुरवावा, तथापि शेतकीलाहि विशेष अशी मदत कांहीं झाली नाहीं. लॉर्ड कर्झन् यांच्या काळापर्यंत या बाबतींत सरकार प्रायः स्तब्धच होतें, असें म्हटलें तरी चालेल. त्यानंतर शेतकीखातीं प्रांतोप्रांतीं निघालीं व कांहीं संशोधनकार्य होऊं लागलें. जंगलखात्याचें सर्व लक्ष इमारती लाकूड व इतर किफायतशीर उत्पन्न काढण्याकडे होतें. जंगलें हीं वैरण अथवा लाकूडफाटा पुरविण्याच्या दृष्टीनें शेतकऱ्यांस कशीं उपयोगी पडतील याचा विचार त्यांनीं कधींच केला नाहीं. किंबहुना तो अजूनहि होत नाहीं. तसेंच मध्यवर्ती बँक निर्माण करून हिंदी पतव्यवहारास नीट बळण लावणें अथवा जपानप्रमाणें सरकारी एक्स्चेंज बँका काढणें व एतद्देशीय बँकांस उत्तेजन देणें हेंहि कधीं केलें गेलें नाहीं. संरक्षक जकाती लादणें हें तर शक्यच नव्हतें. तथापि उत्पन्नाकरितां सुद्धा लहानशी जकात बसविली गेली तरी हिंदी उद्योगधंद्यांस तिजपासून कांहीं फायदा न मिळावा म्हणून त्यांजवरहि लागलाच तितका कर लादण्यांत आलेला आहे.

ही परिस्थिति महायुद्धाच्या सुरुवातीपर्यंत अशीच टिकली. परंतु महायुद्ध-कालांत हिंदुस्थानांतल्या हिंदुस्थानांत दारूगोळा व युद्धोपयोगी इतर साहित्य तयार करण्याची अडचण पडून लागल्यामुळे सरकारलाच येथील उद्योग-धंद्यांची वाण नडली; आणि कांहीं उद्योगांस उत्तेजन देण्याचा धाईनें प्रयत्न करण्यांत आला. तसेंच हिंदी लोकमतास आतां कांहींसा जास्त मान मिळूं लागल्यामुळे औद्योगिक कमिशन नेमिलें गेलें. महायुद्धोत्तर कालांत मुख्य फरक पडला म्हणजे जकातीच्या धोरणांत जकात-कमिशननें मर्यादित स्वरूपाचें का होईना पण संरक्षक धोरण स्वीकारावें, अशी शिफारस केली; व ती सरकारनें मान्य केली. त्याप्रमाणें लोखंड, पोलाद, कापूस, जरतार, आग-काड्या, कागद, साखर, रासायनिक द्रव्ये इत्यादि अनेक धंद्यांत जकात-मंडळामार्फत चौकशी होऊन त्यांस संरक्षक जकातीचा फायदाहि देण्यांत आला आहे; आणि यापुढें संरक्षक जकातीचें हें प्रमाण सारखें वाढतच जाणार असा रंग दिसत आहे. परंतु उद्योगधंदे व शेतकी यासंबंधीच्या इतर धोरणांत जसा फरक पडून यावा तसा अद्यापि आलेला नाही. औद्योगिक कमिशनच्या शिफारशी नवीन राज्यघटनेंत निरनिराळ्या प्रांतिक सरकारांनीं अमलांत आणावयाच्या होत्या. पण पैशाच्या व इतर अडचणीं-मुळे त्यांनीं विशेष असें कांहींच केलें नाही. शेतकी कमिशनच्या शिफारशी-पैकीहि एक वृहत्-संशोधक-मंडळ स्थापण्यापलीकडे कांहीं झालें नाही आणि लवकर कांहीं होईल असें वाटत नाही. आपली आजची परिस्थिति पाहतां मोठ्या उद्योगधंद्यांची फारशी झपाट्यानें वाढ होईल, असें वाटत नाही. कांहीं झालीच तर ती जमशेदपूर, कलकत्ता वगैरे विवक्षित टापूंतच होईल. एरवीं बहुजनसमाजाचा व्यवसाय म्हणजे छोट्या प्रमाणावर शेतकी अथवा कारागिरी धंदा हाच आणखी कित्येक दशकें राहणार हें उघड आहे. दिवसेंदिवस इतर देशांतील शास्त्रीय प्रगति व मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादन यांच्या जोरापुढें हिंदी शेतकऱ्यास व कारागिरास टिकाव धरणें अशक्य होऊलं लागलें आहे. तेव्हां छोट्या शेतीस उपयोगी पडती अशा सुधारणा

घडवून आणणें म्हणजे लहान लहान तलाव वगैरे बांधून पाणीपुरवठा करणें, गुरांच्या पैदाशीकडे लक्ष देणें, शेतकऱ्यास लाकूडफाटा व गुरचराई यासंबंधी अधिक सोय करणें, सावकाराच्या कचाट्यांतून त्यास सोडविणें, कृषिपद्धतींत, बियाणांत वगैरे त्यास झेपेल अशा सुधारणांचा प्रसार करणें, सहकार्यानें विक्री-खरेदीस उत्तेजन देणें इत्यादि अनेक गोष्टी साधण्याकडे प्रथमतः सरकारनें अधिक लक्ष पांचविलें पाहिजे. कारागीर-वर्गासंबंधीहि अनेक गोष्टी करण्यासारख्या आहेत. सरकारी खाती व राष्ट्रीय पैसा यांचा विनियोग या कार्याकडे झाला पाहिजे. तात्पर्य, राष्ट्राच्या आर्थिक घटनेचा व व्यवहाराचा सर्वांगीण विचार करून सरकारनें आपलें धोरण व्यवस्थित आखून त्याचा नेटानें पिच्छा पुरविणें अवश्य आहे. आपला देश गरीब, अडाणी व अशिक्षित लोकांचा; आपला सर्व समाज विस्कळित; आणि प्रत्येक उत्पादक घटक लहान व असहाय असा आहे. इतर देशांतहि संघटना व सरकारी मदत यांचें महत्त्व आजकाल फार वाढलें आहे. मग आपल्याकडे तर त्याशिवाय तरणोपायच नाही हें उघड आहे.

विषयसूची

आगगाड्या १६-१७; ७८
 आर्थिक व्यवस्था-जुनी १-१०
 उद्योगधंदे-किरकोळ व दुरुस्ती
 ८७-८८; खेडेगांवांतील २८-
 ३०; ८९-९०; नागर कारागिरी
 ५-८, २२-२८, ८९-९०;
 यांत्रिक ३२, ४३-४४, ७८-
 ७९, ८६-८८, १०८-११०;
 हंगामी ४३-४४, ८७
 कर्ज ६३-६५
 कापूस-व्यापार १३, १७-१८;
 लागवड ५८-५९; कापड व सूत:
 गिरण्या ३२-३७, ७०-७५, ८६;
 व्यापार १२-१४, ३४-३६,
 ७०-७५; हातमाग २७, ७५-७६
 कालवे, पाटबंधारे, तलाव ५४-५६
 कॉफी-मळे ४१-४२, ८६, ८७
 कृषिपद्धति ५६-५७, १०९
 कोळसा-खाणी ४२-४३, ७८-
 ८१, ८७; व्यापार ४३, ७८-८१
 खनिज संपत्ति ८४-८६
 खेडी व ग्रामसंस्था ३-५, ८, १०
 गुरेंढोरे ६८-६९
 चलनपद्धति ९९-१०४
 चहा-मळे ४०-४१, ८६-८७;
 व्यापार ४१
 जकाती व जकातमंडळ ७३-७४,
 ८२, ८४, ११६
 जमीन-विभागणी होणे ६७-६८;
 सावकारांच्या हातांत जाणे ६४-६५

जमीनमहसूल ४५-४८, ५३
 दुष्काळ १९-२२, ५१-५४
 धारण (बाजारभाव व किंमती)
 ५, ४८-५१, १०३
 पाट व गोणपाट-गिरण्या ३२, ३६-
 ३८, ७६-७७, ८६; व्यापार १८,
 ३८, ७६-७७
 पिके-केंद्रीकरण ५८-५९; लागवड
 ५७; क्षेत्रफळ ६०-६१
 बँका १०५-१०७
 मजूरवर्ग-कायदे, नियंत्रण ९३-९६;
 खेड्यांशी संबंध ९०-९२; पुरवठा
 व भरती ९०-९१, ९७-९८;
 राहणी व वेतन ९८-९९; संघ
 ९६-९७
 मळे ३९-४२, ८६-८७
 रस्ते १५-१६
 लोकसंख्या ६८-६९, ११०-११४
 लोखंड व पोलाद-जुना धंदा ३०-३१
 नवीन धंदा ८१-८४
 वाहतुकीची साधने ४-५, ११-१६
 व्यापार-अंतर्गत ४-८; परराष्ट्रीय
 १०-१४, १७-१९; शेतकी
 मालाचा ६२-६४
 शहरे ५-८
 सरकारी धोरण ११४-११७
 सहकारी चळवळ ६५; बँका १०७
 सावकार ६३-६५; सावकारी व
 सराफी पेढ्या, १०४-१०५, १०७
 हुंडणावळीचा दर १००-१०३

